

**CIHM
Microfiche
Series
(Monographs)**

**ICMH
Collection de
microfiches
(monographies)**

Canadian Institute for Historical Microreproductions / Institut canadien de microreproductions historiques

© 1995

Technical and Bibliographic Notes / Notes techniques et bibliographiques

The Institute has attempted to obtain the best original copy available for filming. Features of this copy which may be bibliographically unique, which may alter any of the images in the reproduction, or which may significantly change the usual method of filming, are checked below.

L'Institut a microfilmé le meilleur exemplaire qu'il lui a été possible de se procurer. Les détails de cet exemplaire qui sont peut-être uniques du point de vue bibliographique, qui peuvent modifier une image reproduite, ou qui peuvent exiger une modification dans la méthode normale de filmage sont indiqués ci-dessous.

- Coloured covers/
Couverture de couleur
- Covers damaged/
Couverture endommagée
- Covers restored and/or laminated/
Couverture restaurée et/ou pelliculée
- Cover title missing/
La titre de couverture manque
- Coloured maps/
Cartes géographiques en couleur
- Coloured ink (i.e. other than blue or black)/
Encre de couleur (i.e. autre que bleue ou noire)
- Coloured plates and/or illustrations/
Planches et/ou illustrations en couleur
- Bound with other material/
Relié avec d'autres documents
- Tight binding may cause shadows or distortion
along interior margin/
La reliure serrée peut causer de l'ombre ou de la
distorsion le long de la marge intérieure
- Blank leaves added during restoration may appear
within the text. Whenever possible, these have
been omitted from filming/
Il se peut que certaines pages blanches ajoutées
lors d'une restauration apparaissent dans la texte,
mais, lorsque cela était possible, ces pages n'ont
pas été filmées.

- Coloured pages/
Pages de couleur
- Pages damaged/
Pages endommagées
- Pages restored and/or laminated/
Pages restaurées et/ou pelliculées
- Pages discoloured, stained or foxed/
Pages décolorées, tachetées ou piquées
- Pages detached/
Pages détachées
- Showthrough/
Transparence
- Quality of print varies/
Qualité inégale de l'impression
- Continuous pagination/
Pagination continue
- Includes index(es)/
Comprend un (des) index

Title on header taken from: /
La titre de l'en-tête provient:

- Title page of issue/
Page de titre de la livraison
- Caption of issue/
Titre de départ de la livraison
- Masthead/
Généralique (périodiques) de la livraison

- Additional comments: / Text in Ukrainian.
Commentaires supplémentaires:

This item is filmed at the reduction ratio checked below/
Ce document est filmé au taux de réduction indiqué ci-dessous.

10X	12X	14X	16X	18X	20X	22X	24X	26X	30X	32X
				✓						

The copy filmed here has been reproduced thanks to the generosity of:

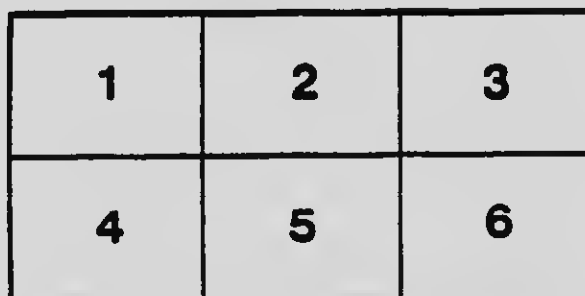
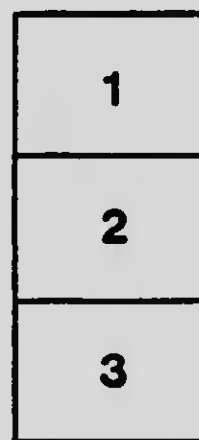
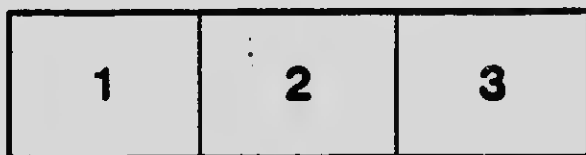
National Library of Canada

The images appearing here are the best quality possible considering the condition and legibility of the original copy and in keeping with the filming contract specifications.

Original copies in printed paper covers are filmed beginning with the front cover and ending on the last page with a printed or illustrated impression, or the back cover when appropriate. All other original copies are filmed beginning on the first page with a printed or illustrated impression, and ending on the last page with a printed or illustrated impression.

The last recorded frame on each microfiche sheet contain the symbol $\rightarrow$ (meaning "CONTINUED"), or the symbol ∇ (meaning "END"), whichever applies.

Maps, plates, charts, etc., may be filmed at different reduction ratios. Those too large to be entirely included in one exposure are filmed beginning in the upper left hand corner, left to right and top to bottom, as many frames as required. The following diagrams illustrate the method:

L'exemplaire filmé fut reproduit grâce à la générosité de:

Bibliothèque nationale du Canada

Les images suivantes ont été reproduites avec le plus grand soin, compte tenu de la condition et de la netteté de l'exemplaire filmé, et en conformité avec les conditions du contrat de filmage.

Les exemplaires originaux dont la couverture en papier est imprimée sont filmés en commençant par le premier plat et en terminant soit par la dernière page qui comporte une empreinte d'impression ou d'illustration, soit par le second plat, selon le cas. Tous les autres exemplaires originaux sont filmés en commençant par la première page qui comporte une empreinte d'impression ou d'illustration et en terminant par la dernière page qui comporte une telle empreinte.

Un des symboles suivants apparaîtra sur la dernière image de chaque microfiche, selon le cas: le symbole $\rightarrow$ signifie "A SUIVRE", le symbole ∇ signifie "FIN".

Les cartes, planches, tableaux, etc., peuvent être filmés à des taux de réduction différents. Lorsque le document est trop grand pour être reproduit en un seul cliché, il est filmé à partir de l'angle supérieur gauche, de gauche à droite, et de haut en bas, en prenant le nombre d'images nécessaire. Les diagrammes suivants illustrent la méthode.

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

4.5

5.0

5.6

6.3

7.1

8.0

9.0

10

11.2

12.5

14

16

18

20

22.5

25

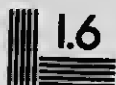
28

31.5

35

39.5

45

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482-0300 - Phone
(716) 288-5989 - Fax

25c

НИКОЛАЙ РОМАНОВ.

**СПОВІДЬ
БУВШОГО ЦАРЯ**

ПЕРЕКЛАД З РОСИЙСЬКОГО.

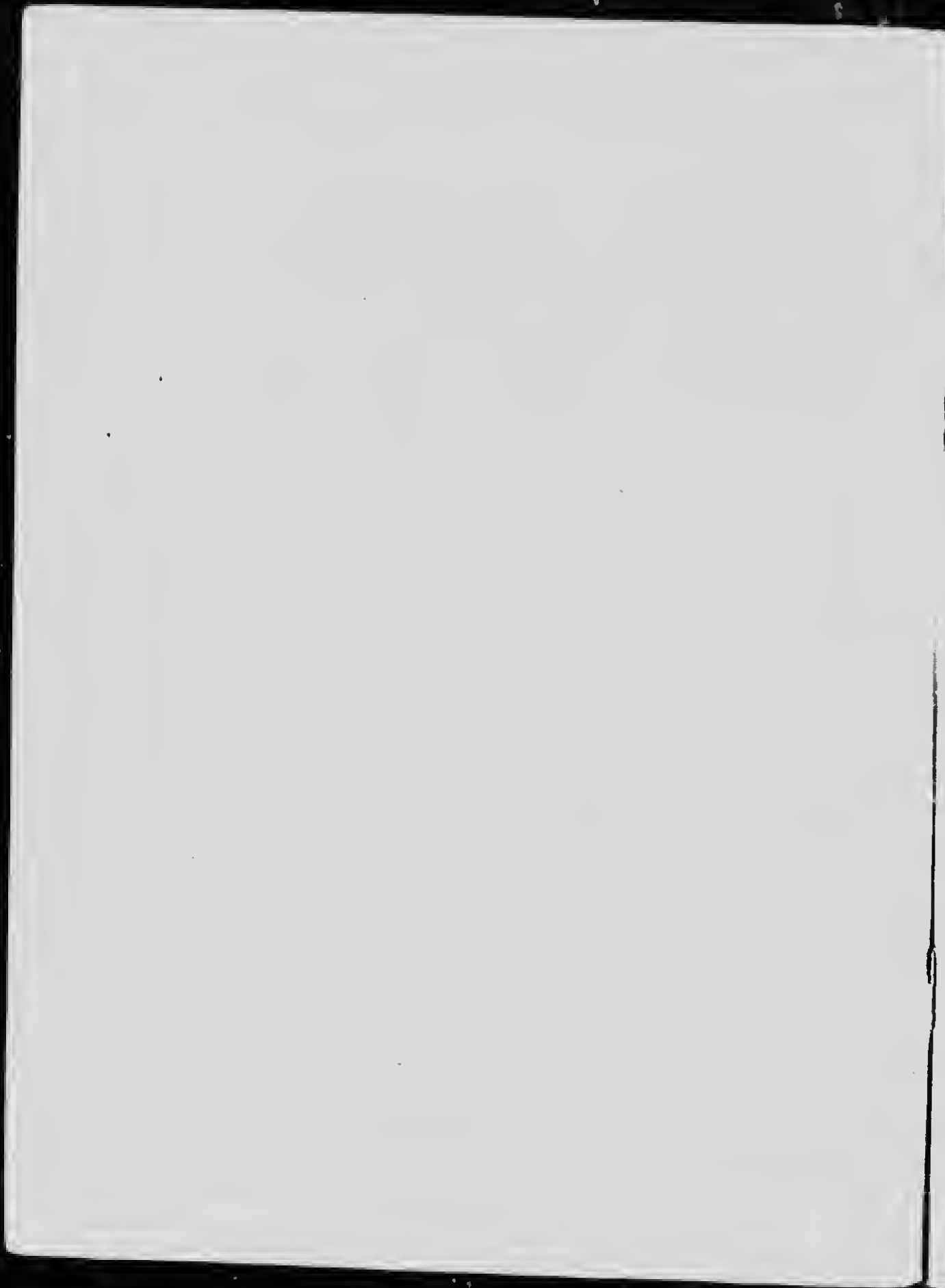
НИКАТОР

ПЕРШЕ ВИДАНЕ.

DK 258
A29718

НАКЛАДОМ «РУСЬКОЇ КНИГАРНІ»
848-850 Main St., Winnipeg, Canada.

НИКОЛАЙ РОМАНОВ.

СПОВІДЬ БУВШОГО ЦАРЯ

ПЕРЕКЛАД З РОСИЙСЬКОГО.

ПЕРШЕ ВИДАНЄ.

НАКЛАДОМ »РУСЬКОЇ КНИГАРНІ«
848-850 Main St., Winnipeg, Canada.

НИКОЛАЙ РОМАНОВ.

СПОВІДЬ БУВШОГО ЦАРЯ

ПЕРЕКЛАД З РОСИЙСЬКОГО.

ПЕРШЕ ВИДАНЕ.

НИКРАДУР
НИКРАДУР

НАКЛАДОМ »РУСЬКОЇ КНИГАРНІ«
848-850 Main St.,   Winnipeg, Canada.

DK 257

AS 712

ПЕРЕДНЕ СЛОВО.

Отся “Сповідь” або, вірніше, “последне слово осудженого”, передана до друку бувшим російським царем — являє ся свого рода винятково інтересним документом.

Опублікованем тої “Сповіді” бувший російський самодержець стремить, після його слів, “внести в літопись правдиво і ясно всі події, котрі привели мене до відречення ся престола”.

Я рішив зробити се — говорить він далі — тому, що вважаю се своїм обовязком перед історією всего світа, а головно перед Росією”...

Ціль, безсумніву, благородна...

Біда тільки в тім, що бувший російський тиран, новидомому забув чи не знає, що історики, по крайній мірі добросовісні історики, заносять на сторінки історії — тільки правду...

Ми не думаємо твердити, що все, о чім він говорить в своїй “сповіді”, є брехнею. Одначе ми ані трохи не прогрішимо ся перед правдою, если скажемо, що **много а много** — свідомо і сознательна лож.

Так, всю вину за деспотичний державний ржжим, здавлений рволюцією, котрий він сам тепер признає переступним, він звалює на своїх міністрів і свою рідню. Все лихе і переступне, — говорить бажаючий обмити себе перед російським народом бувший цар, — робилось міністрами і його ріднею, або помимо його волі, чи то без його відома.

Всю відвічальність за поневолене тисячів вір-

них синів Росії по тюрмах і каторгах; всю відвічальність за перемінене Росії в одно величезне кладовище, на котрім його опришки — могильщики російського народу — хоронили все дороге і чесне; всю відвічальність за угнетене російського народу, за полеві суди, . . . карательні експедиції, жандармерські засідки, погроми на Євреїв і Вірмян і т. д., і т. д. — без кінця. . . . Всю відвічальність за все те, в котрім був окутаний всей народ підчас його царствованя, Николай Романов старає ся зняти з себе.

Бувший російський цар оправдує ся “незна-нем” того, що діяло ся в Росії підчас його царствованя. Але “Незнане — не є оправдане,” говорить пословиця, а впрочім. . . доволі вже наївного оправданя, щоби хто небудь міг тому повірити.

Занадто много було сліз на Руси, яких міг він не видіти; занадто много було стонів, щоби міг він їх не чути.

Одиноко в чім будучі російські історики згодять ся з Николаєм Романовим, то в тім, що він “недалекий” і безхарактерний, о чім він много разів споминає в своїй сповіди. В тім не може бути сумніву.

Разом з Николаєм Романовим ми надіємо ся, що нелицеприятний народний суд і будучі історики винесуть йому справедливий засуд.

Але впрочім, народний суд видав вже свій засуд. Одним движенем своїх могутніх плечий російський народ стряс з себе царя і його шайку опришків, котрі десятками літ висисали з його лучші житеві соки, і показав їм їх приналежне місце.

Я з вдоволенем прийняв великодушне пропозицію святейшого прелата Тоболщського монастира внести в літопись правдиво і ясно всі події, які привели мене до зречення ся російського престола.

Я рішив ся зробити се, тому, що бажаю, аби російський народ знав всю правду і тому, що я вважаю се своїм обовязком перед історією всего світа а головно перед історією Росії.

Монарх не може безпосередно зносити ся зі своїм народом. Він абсолютно відрізаний від широких слоїв народа.

Він приневолений зносити ся з ними за посередництвом "достойних довіря" міністрів. І чим більше сі міністри достойні довіря, тим менше він знає про те, що діє ся в умах його підданих.

Монарх може, одначе, звернути ся до різних часописий, але часописи в Росії дуже рідко представляють опінію широких суспільних слоїв.

Його обманювали підсуненими часописями.

Не зайвим буде тут зазначити, що підчас великих безпорядків, які діяли ся в послідних днях нашої війни з Японією, міністри, під позором, що часописи, призначені для мене, друкують ся на спеціально гарнім папери, через три місяці обманювали мене спеціально друкованими для тої ціли числами 25-ти російських часописий з поперекручуваними і фальшивими вістями.

В протязу того періоду я почав підозрівати, що мої міністри обманюють мене. Мої очі остаточно отворили ся, коли я звернув ся за помочю до чужих часописий. З них я довідав ся такі новости про положене річий в Роеїї, від котрих я прямо злякав ся.

Я завсїгди інтересував ся бажаннями народа. Много літ тому взад, коли я був еще цісаревичем, я відвідав Копенгагу (в Данії). Оден з данєких принців, проходжаючись зі мною по місті, розказав мені, що між данєким королем і парляментом виринають серіозні непорозуміня. Я тоді замітив йому: “Я волів би бути чоловіком з приходом 8.000 рублів в рік, чим бути імператором.”

Если би він володів спосібностями і силою волі.

Если би се залежало від мене, то я відрік би ся права на престол еще скорше, чим я вступив на його. Если би я володів достаточною силою волі і спосібністю заробляти на житя для себе і своєї родини, то правдоподібно я постарав би ся найти собі більше відповідне занятє, чим бути царем.

Він ніколи не хотів бути самодержцем.

Еще будучи малим хлопцем, я дуже любив слухати розказів Волтера Скота, котрі мені з часта читав мій любимий учитель англїець, Віліям Гайт. Найсильнїше вражіне на мій дитячий мізок робила ецена із розказа “Ди Лейди ов ди Лейк”, де шотляндський король, виїзджаючи із свого двірця, стрічає

ся шумними оваціями його підданих і окликами: “Нехай живе король народа! Нехай живе король Джеймс!”

Коли пан Гайт кінчив читати ці слова, моя душа наповнялась щастем. Я лелівав думку стати таким королем. Но, ух! Що за трагічні дні ждали мене!

Я тоже хотів бути королем народа, одним із народа, а зробився самодержцем. Моє ім'я перевернулось в символ всего злого і жостоккого в світі. Я зробився тим, що я сам ненавидів з цілої моєї душі.

Я розговорював кілька разів з моїм батьком про сцену в «Ди Лейди ов ди Лейк» і розказував йому які чувства ся сцена в мені визивала.

Він мені одначе відповів коротко і строго:

“Самодержці мусять правити жєлізною рукою або зовсім відказати ся від трона.”

Се правда. Середного виходу нема.

Я добре памятаю слова мого батька. Я не міг правити жєлізною рукою і тому я відказав ся від престола.

Претенсія до нового правительства.

Я просив у нового народного правительства, щоби мені було дозволено дожити свої роки в маленькій простій віллі, серед кримських виноградників. Там в тишині і в простоті я був би щасливий. Мені одначе відказано в моїй просьбі. Я розумію їх.

Я знаю, що оно не поступило так з чувства мести.

Нове правительство знало лучше загальну і російську історію, чим російського царя. Історія всіх держав учила їх, що скинений монарх завсїгди старає ся знова ввійти на престол.

Я їх не обвиняю. Вони мене знали тільки через моїх міністрів, а мої міністри ніколи не представляли мене в дійснім світлі.

Огірчене його рідні.

Що мене найбільше огірчує, то відношене до мене до і після тих славних днів моїх дідів і свояків.

До послідного часу кожний з моїх рідних вважав своїм обов'язком вчити мене і давати поради, як управляти краєм.

Коли-ж вони довідались, що я рішив ніколи більше нечислити ся з їх порадами і не слухати їх, а прийти в безпосередне порозумінє зі своїми підданими, вони зачали кидати грязь і підлість на мою жену і обвиняти її в тім, що вона будьто-би диктує мені всю мою політичну діяльність.

Моя жена — людина з ніжною і чистою душею і правовірною християнка. І я зовсім не стидуся того, що дуже часто радив ся з нею в питаннях великої державної важности.

Цар — “Младенець з большой бородой.”

Моя жена досить талановита картоністка. Іноді вона нарисовала карикатуру, представляючу мене в виді 10-місячного хлопчика з великою бородою оточеного множеством дядушок і тіточок — Великих Князів і Княгинь, — і всі вони старались кормити мене, пруть мені ложки в рот, а я гірко плачу і стаю ся відборонити від них.

Ся карикатура мені дуже подобала ся. Незаба-

ром після того, в часі двірського прийому, я з гордостю показував її всім. Се їм було зрозуміле що я годжу ся в думках з моєю женою відносно моїх рідних.

Ненависть до мене і моєї жени зі сторони моїх високопоставлених дядушок і тіточок тягне ся від того часу.

Вони ніколи не виділи нічого гумористичного в тій карикатурі, а мій дядя, Павло Александрович, прочитав мені цілу нотацію, чому я собі позволяю займатися недостойними забавами. Я сказав йому, що слово “достоєнство” мені завсїгди було проти вне, і що в святім письмі се слово ані разу не згадує ся.

Дядя Павло ніколи не був вдоволений і або читав нотації, або бігав по дворці стараючи ся о особисті привілеї для себе, або для своїх каприсних синків. То він хотїв би заставити мене вмїшати ся до діла правосудія, то помилувати кого небудь із його осуджених другів, або близьких приятелїв.

Я хоч“ тут запримїтити, що если би я продовжав знаходити ся в дружних зносинах з моїми сердечнїйшими рідними, они би боронили мене до послїдної мїнути! Они би кровю заляли улиці міст, щоб удержати престол, в котрїм они були більше заїнтересовані чим я. Они би заперли мене в однім із дворцїв і від мойого імени взивали би до патріотизму салдатів і матрозів. Кровю росийського народа они би боролись за свої пануючі привілеї.

Історія з Распутїном.

Я хочу, щоби весь світ знав, що всі розкази про

мене в зв'язи з Распутіном не правдиві з початку до кінця. Я даю своє чесне слово, що я ніколи не виставляв Распутіна, як свого представителя. Я тверджу, що він ніколи не відвідував двірця з мого рішення або з рішення моєї жени.

Я також відкидаю розкази о тім що моя жена коли небудь переписувала ся з ним або коли небудь принимала у себе для того щоби радити ся з ним о яких небудь ділах.

Ся історія з Распутіном видумана моїми дядями і двоюрідними братами. Версії тої історії появляючої ся сейчас на сторінках російських часописий, мене сильно непокоять.

Они давають мене, одначе я найбільше страдаю від того, що они страшно ділають на мою жену.

Ми сеї наруги не могли би зовсім перенести, если би нас не піддержувала глибока віра в Бога.

Росія на порозі катастрофи.

В кінці 1915 року зачали появляти ся прояви страшної дісорганізації в суспільнім і воєнім житю.

Не дивлячи ся на се, що мої міністри представляли мені все в гарнім і яркім світлі, я одначе начав розуміти, що скоро наступить страшний крах.

Але чим більше я інтересував ся і чим більше старав ся знати о сторонах житя, тим менше я довідував ся від міністрів.

Фактом до сего, се, що они не раз давали мені ложні справозданя о положеню справ в Росії.

В результаті я став дивитись на всіх їх з підозрінєм. Сим обьясняе ся причина, чому я так часто і

скоро змінював міністрів, поки я не переконав ся, що між ними нема ні одного чесного і то навіть не можна знайти лучших на їх місця.

З тих же самих причин положене погіршалось. Я сам предвиджував, що наступає страшна катастрофа. Я не знав, як сему запобічи. Думка о катастрофі кидила мене в дрож.

Я повинен додати, що хотяй часописи і писали, що той чи другий міністер має довіре народа, одначе, се не сходило ся з правдою. Народ не довіряв ні реакційним ні ліберальним міністрам.

Сторонник парламентарної системи.

Завдяки впливови мойого англійського учителя свого часу, я навчив ся цінити парламентарну систему правління. Однак, я скоро переконав ся, що королі не утворюють парламентів, що они (парляменти) утворюють ся тільки самими народами.

В протягу того періода тяжкої агонії, я скілька разів пробував радити ся з моїми свояками. Два рази я пробував радити ся з моїми дядями. Я предложив їм визвати патріотизм моїх підданих тим, що я проголошу Росію демократичною республікою з парламентарною системою правління. Я думав вручити парламентови акт свойого зреченя ся престола, котрий повинен був ввійти в силу через шість місяців по укінченю війни. Особливо противив ся тому пляну дядя Павло.

Мої дяді увіряли мене, що такий намір на відреченє в той час, або в який би то не було другий час, був би гаслом до народного повстаня, — з утратою

їх титулів і земельних багатств. Я був поражений тим, що їх першою думкою в годину народного нещастя — була думка о особистім комфорті і вибагливім життю.

“Що я міг зробити!”

Що я міг зробити в такому положеню і в такий час?

Боже, як они змінили ся від дня мого відречення! Они зайшли навіть так далеко, щоби без зазріня совісти увіряти в пресі, що они самі безпосередно помагали революційному переворотови.

Се — лож!

О скілько династія або я особисто, були заінтересовані — революції не було, і повстанє не було спрямоване особисто проти мене. Боротьба була між поліцією і народом. І поліція боролася, сама не знаючи за що.

Представителі наших союзних держав нераз звертали мою увагу на те, що наша держава находить ся на порозі повного розвалу, і апелювали до мене застановити той процес розвалу.

Але як я міг се зробити!?

Не проходило дня, щоби мені не передавали про зраду в армії; про амуніцію яку висилано на фронт, а можно подальше від фронту... Про лиху амуніцію, фураж і зіпсуті продукти відправляючі ся на фронт, про колізії воєнних поїздів і т. д., і т. д.

Що я міг предприняти?

Я окружав себе новим складом міністрів. Але кождий новий міністер був гіршим свого попередни-

ка, і мене опаивало бажане взяти судно і втікати кудн очи несуть.

Росія не була підготовлена до війни.

Ми начали війну за скоро і без достаточного підготовлення. Ми мали лиш дуже малнй засіб амуніції в наших арсеналах. По кількох перепалках з неприятелем показала ся иедостача бсевнх припасів і явнла ся коиечиість усунеия воєиноого міністра Сухомиліова в червии, 1915 р.

М. Горемикін, котрий став на його місце, стритив ще менше довіря зі стороии суспільства і оказав ся скрайним реакціонером.

Він повів ворожу політику відносно Думи. Горемикін розпустив Думу без мойого відома, на основи ложного документу.

М. Кривошиїн, міністер рільництва, котрий був дуже ціеиним, подав ся в відставку. Я мусів був усунути також Горемикіна в січни, 1916 року.

До того часу незгода між народом і міністрами була чисто політнча. Але скоро борба розгорілась не екоіомічній почві. Всі мої великі князі давали мені ложні поради і хотіли звести мене з путя. Однокий котрий дійсно давав мені правднві і чесні поради — се великнй князь Николай Михайловнч. Але я його, на жаль, не слухав.

Ось одиа з його осторог.

**Пересторога великого князя Николая Михайловича,
післана цареви.**

“Дуже часто ти повідомляв світ про те, що ти

готовий вести війну до побідного кінця. Яким чином ти переконаний, що зможеш сповнитт свою обіцянку при сучаснім положеню справ в державі?

Чи знаєш, що діє ся в Росії? Чи знаєш, що діє ся серед народа? Чи можеш довідатт ся про всю правду, наколн твої дорадники фалшиві і скривають перед тобою факти.

Чи знаєш де зло творить ся і в який спосіб се му лнховн зарадити.

Чезадовго я тобі скажу, відки се зло бере ся, і що треба сейчас робити, щоби його знищити.

Дуже можливо, що теперішне положенє справ може продержатт ся ще рік або два без страшних наслідків і катастрофи. Але памятай, небезпека росте, твій обовязок перед народом дуже великий і ти повинен щонебудь предприняти.

Щирий підданий Росії знає, що тепер держава управляє ся скритою рукою. Тому то дуже зле і нерозумно продовжати старі методи правління державою. Ти сам не раз говорив мені, що не віриш нікому із своїх близьких і що они все виясцяють в не правильнім світлі.

А если се так, то я тебе перестерігаю бути осторожним. Не довіряй занадто своїй жеї, т. з. не звіряй ся її в політичних питаиях. Я знаю що она любить тебе, але я вірю в той же час, що она не свідомо веде тебе по злій дорозі. Она не розуміє того, що її зводять з дороги люди, в котрих на умі тільки пусті думки. Ти віриш Александрі Федоровні. Ти повинен се знатт, що все, що она тобі розказує не є правдою...

Цариця розказує тобі факти, котрі передає її ду

же хитрим і фальшивим людин, знаючи, як використати се.

Люди ці — політичні інтриганти, котрі завжди старалися кого небудь використати для своїх користолюбивих цілей. Тепер твоя жінка є розкішним орудям в їхніх руках.

Я знаю, що ти не раз старався освободити її від впливу тих людей, але тобі не повелося. Тому отже, ти безпрованочно повинен опам'ятати ся і порозуміти, що проминув час розговорів і що ти повинен прийняти другі міри, аби відсунути інтригантів від впливу на жінку.

Твої заміри і рішення завжди були чесні і великі, твоя воля завжди хороша, але вся біда лежить в тім, що ти не маєш сили волі для переведення своїх намірів в життя. Як тільки на тебе починають впливати які небудь люди, ти стаєш безпомічним і не знаєш, що робити, кого слухати. Єлиби ти міг одним сильним замахом освободити ся від темних і злих сил, котрі вертяться позаду твого престолу і котрі задумують найбільше лихо проти Росії, тоді наша велика держава освободиласяби від нещастя і ти знов здобув би довіру більшості населення, котрим ти, на жаль, не покориствуєш ся в теперішнім часі.

Єлиби ти послухаєш моєї ради то Росія з честю вийде зі свого теперішнього страшного положення і державне життя потече нормальним порядком.

Найдуть ся гідні люди, котрі будуть працювати з тобою рука в руку для добра вітчизни. Час втікає, спіши ся, бо инакше буде пізно.”

Отсе була пересторога, котру мені писав Нико-

лай Михайлович, і хоч в многих відносинах він ошибав ся, однак я повинен признати ся що великий князь хотів помогчи мені найчеснійшим способом і в його порадах було дуже много вірного і важного.

Штюрмер появляе ся на сцені.

Перед тим заки я назначив Штюрмера преміером, я много думав і рішив бути дуже осторожним.

Одного разу я навіть рішив був назначити преміером когонебудь з лібералів, але члени моєї рідни радили мене не робити сего, лякаючи мене, що сим буде визвана революція в державі. Особисто Штюрмера я не любив. Але зі всіх сторін мені доказували, що він дуже енергічний. Тому то я згодив ся. Але, Боже мій, скільки неприемностей я переніс із за того чоловіка.

Коли я згодив ся назначити Штюрмера преміер-міністром, я рішив безпрованочно скликати Думу, котра була розігнана, і особисто явити ся в депутатів і виголосити промову. Я обяснив се Штюрмерови і заявив йому, що в Думі я обясню о готовости пійти на стрічу праці депутатів.

Я також поставив услівем, що Штюрмер ні під яким зглядом не буде мати права грозити Думі.

Я йому заявив, що я твердо рішив строго карати всякого, хто осмілнть ся грозити Думі розігнанем, хотяй би то був сам преміер держави.

Я заявив йому, що тільки я особисто буду установлювати відносини правительства до Думи і що тільки прикази власноручно підписані мною будуть мати значіне для Думи. Я строго наказав Штюрме-

ра, щоби він приложив всі з'усилля до того, щоби правительсто рука в руку працювало з державною Думою. Я тоді про себе рішив, що в случаю, колиб між правительством і Думою прийшло до конфлікту, я радше пожертвую міністрами чим Думою.

Цариця вірила в Штюрмера.

Лучші генерали в армії, Поліванов і Шувалов, змогли Штюрмерови реорганізувати армію і їм се вповні вдалось. Доказом служить сей факт, що армія була в досить добрім боевім положеню, що в середині січня 1916 року она знова побідоносно двинула ся проти неприятеля.

Я повинен замітити, що Штюрмер з початку робив при дуже тяжких обставинах. Його положене з самого початку було дуже недогідним. Я особисто за всігди мав підозріне о нечеснім веденю його політики. Його імя ще більше збільшило се підозріне. Його імя визвало велике недовіре народа до него, а жена моя навпаки, мала власне до него велике довіре.

Се для нікого не було тайною. Всі се знали і викоростовували, як средство проти правительства. Само собою розуміє ся, що в тім були винуваті мої вороги.

Часописи, по части скрито, по части цілком відкрито висказували недовіре до мойого правительства. Відносно Штюрмера і других міністрів натякали цілком недвозначно.

Народ подібний плачучій дитині.

Я старався порозуміти бажання народу. Я хотів зрозуміти, чого іменино бажає народ, а чого він не бажає. Але, на жаль, я нічого не міг довідатись. Я знав, що народ ворожо відносить ся до моїх міністрів, але кого они хотіли би і кого они піддержали би — се було трудно взяти.

Положення було критичне і не — вияснене.

Я безусловно був би радий передати міністерство в руки других партій. Правда навіть і те, що я хотів передати все міністерство в руки соціал-демократів (!)

Але я прочував і переконався, що і соціалістичний прем'єр не буде мати довіря і піддержки держави.

Російський народ, в виді своїх представителів в державній Думі був дуже енергичний в висловлюванню своїх думок на рахунок того, кого він бажає міністром чи прем'єром. Але він ніколи не висказував ся ясно і виразно, кого він бажає мати міністром, і яких принципів повинен тойже придержувати ся. Російський народ був, наче маленьке дитя. Він робив на мене враження маленького дитяти котре просипляе ся ночью і плаче від болю. Воно плаче безперестанно, але коли йому хочуть дати лікарство, оно відкидає його. Так було і з Думою. Она від всего відказувала ся, що тільки її не припоручали, незалежно від того, корисно се чи некорисно для народу.

В той час я часто радив ся з Штюрмером і жадав від него, щоби він мені говорив тільки чисту правду.

Але він робив так, як робили його попередники. Вони мені ніколи правди не говорили і він не говорив правди.

Іноді случила ся історія, коли мені не стало терпцю і просто хотів прогнати Штюрмера від себе. Се случило ся тоді, коли він мені розказував, що всі мої противники — прості професіональні політики. Всі прочі депутати, имовби, в висшій степені задоволені мною і правительством, а політики не мають ніякої сили.

Штюрмер предложив мені тоді, щоби я йому дав правосильство очистити тих політиканів з білого світа. Він мене переконував, що если би я рішив правити “железною рукою”, він би їх усмирив дуже легко.

Я йому тоді енергічно заявив, що ніяким світом не стерплю так зваих “железних мір”, і що я не вірю, що сі могли би принести користь для народа. При другім случаю я заявив Штюрмерови, що кождий міністер, приймаючий “сильні міри”, буде строго покараний.

Я вже тоді шукав когось на місце Штюрмера.

Я видів, що Штюрмер більше не може бути моім преміер - міністром. Я рішив ийти міністра, котрий би дійсно був відвічальним перед державою і котрий би тішив ся довірем і симпатіями широких суспільних слоїв.

Напади Думи на царицю.

Але як раз тоді случив ся звісний мілюковський скаидал. Я маю на думці промову, котру Мілюков виголосив в Думі, коли він так сильно нападав на

мое правительство з Штюрмсом на чолі.

Мілюков також сильно нападав тоді на мою жену.

Я був сильно роззоблений, але контролював себе і хотів тільки довідатись, відки сі історії впливають. В той-же час явив ся в мене Штюрмер і зажадав, щоби я дав йому позволене розігнати Думу.

“Я увіряю Вас”, говорив він мені”, що если Ви мені позволите розпустити Думу і розігнати депутатів в міста, відки они приїхали, тоді все успокоїть ся. Ніхто мене не буде критикувати і опять наступить порядок, як належить ся.”

Резигнація Штюрмера — назначене Трепова.

Коли я вчув сі слова від Штюрмера, я скоро рішив, як треба робити.

Я сейчас переконав ся, що Штюрмер не той чоловік, котрий повинен представляти мене перед народом. Я видів, що він зайшов за далеко і що його дорога — небезпечна. Тому я сейчас зажадав його резигнації.

Штюрмер сильно образив ся. Він жалував ся о-після перед всликим князем, що він міг би ввести безусловний порядок в державі, если би я дав йому можливість.

Як тільки Штюрмер зрезигнував, я назначив преміром Трепова.

Трепов був дуже досвідчений чоловік в желізно - дорожній справі і спеціаліст по перевозі. В него були і другі блискучі прикмети. В той час для всіх було ясно, що вся біда Росії лежала в тім, що

система залізних доріг була страшно діорганізована. Транспортиційна система Німців була найдосконаліша, а наша нікуди не годила ся. Тому я був увірений, що Трепов буде мати більше значіне в справі урегулювання господар ької і транспортційної системи д ержави.

Крім сего я знав, що Трепов дуже чесний і гідний довіря. Я знав, що він розуміє свої обовязки і зробить для вітчизни все лучше і все можливе.

Я був щасливий, коли Трепов став преміером держави, бо я був увірений, що йому вдасть ся здобути довіре держави. Але на жаль, так не стало ся. Трепов не міг зробити того, чого я ожидав від його.

Він не міг здобути довіря і симпатії держави і до шістьох тижнів зрезигнував. Я не знав що мені робити.

Я думав над тим, кого назначити преміером. Я радив ся з многими людьми, але неможливо було прийти до якого небудь рішення. Одні радили одно, другі — друге.

Одні настоювали на тім, щоби я розігнав Думу і почав правити Росією “залізною рукою.” Пропонуючі се, були люди, стоячі дуже близько при мені і маючі великий вплив в державі. Одначе, я їх не слухав. Їхні пляни не подобали ся мені і я рішив назначити преміером князя Голіцина.

При першій розговорі з ним я йому ясно сказав, що обстоюю при тім, що преміер повинен заручити си симпатіями держави і що він повинен приложити всіх зусиль для завойовання довіря державної Думи.

Я заявив йому, що бажаю, щоби Дума працю-

вала рука в руку з моїм правительством, щоби між тими двома державними органами була повна гармонія, хотьби навіть зза сего прийшло ся дати для народа умірену конституцію.

Я знав, що князь Голіци не дуже то був демократично настроєний, але я вірив, що він чесний і щирий патріот. Тому отже я сподівався, що з любови до вітчизни він поступить так, як я йому прикажу.

Я не раз апелював до його чувства патріотизму і просив відкинути на бік всі особисті інтереси і амбіції і взяти ся до з'реорганізованя державного організму.

Всі в Росії прекрасно знали, що если ми не бажаємо бути побідженими в сій війні, то ми повинні упорядкувати нашу індустрію, комерцію і політичне жите держави, тоді ми побідили би.

Князь Голіцин мене вимінаючо вислухав і ані слова не висказав проти моїх виводів і думок.

Наоборот, він перекопував мене, що він готовий предложити депутам державної Думи працювати рука в руку з правительством і що він готовий згодити ся на всякі уступки.

Я подякував князеві і лекше віддихнув, бо я вірив, що остаточно, я найшов гідного мужа, котрий зможе обєднати народ і показати ся моїм достойним представителем.

Але князь Голіци не довго придержував ся згідливої політики. Скорше, чим я вспів оглянути ся, все пішло до гори диом.

Князь Голіци, таким чином, теж не міг словнити мого бажаня. Йому перешкаждали. Сим разом шкі-

дником був Протопопов. Я назначив Протопопова міністром внутрішніх справ. Протопопов був товаришем председателя державної Думи і вважав себе за ліберала. Хто-ж міг подумати, що мене будуть обвиняти в тім, що я назначив Протопопова міністром?

Зібравши Голіцинський кабінет міністрів і включивши в него Протопопова як міністра внутрішніх справ, я вірив, що, збираю “змішане” міністерство з лібералів і консерватистів, котре встрітить одобрение думської більшості.

Не треба забувати, що Протопопов був іменинним тим чоловіком, котрий стояв на чолі російської парламентарної комісії виправляючої ся до Лондону, в Англії.

Він свого часу вивчував англійські закони і був ознайомлений з парламентарною системою правління.

Протопопов теж виступав з промовами в Лондоні і других містах Англії від імени російського народу і державної Думи.

Бачучи те все, я надіяв ся, що він окаже ся на висоті свого нового покликання.

Протопопов — зрадник.

Протопопов показав себе фалшивим лібералом найнищої Марки. Наколи тільки він почув власть в своїх руках, він забув про свій лібералізм. Замість поєднати правительства з Думою він викликав нову експлозію негодоваия зі сторони депутатів. В той-же час починали ся обвинювачеия також і проти цариці, піддержуючої Протопопова.

Але як можна було обвиняти царицю за безпринципіальність і політичну нечесність Протопопова?

Не тільки що я не знав про те, що Протопопов ренегат і зрадник Росії, але й ніхто другий тоді не знав сего. Думські депутати не підозрівали того, а навіть його найгірші вороги не знали про се. Если би они про се знали, то Протопопов не міг би попасти в товариство предсідателя Державної Думи. Фактом є, що навіть наша союзниця Англія мала довіре до Протопопова і довіряла йому воєнні тайни.

Аж після мого зрчення ся престола я довідав ся правду про Протопопова. Аж після того я довідав ся, що воєнні тайни які приходили з Англії в Росію, були передавані Протопоповом німським агентам на тайній конференції в шведській столиці. За золото він продав Німцям свою душу і судьбу Росії.

Як же я міг се знати?

Я ніколи не був на однім місці. Деколи бував в Петрограді, прочий час на фронті. Я знав вже тоді, що в цілій державі панує проти мене велике негодоване. Але я не знав, що таке-ж саме негодоване панує і в армії. Пізнійше я довідав ся, що в армії ворожнеча до мого правителства ще більша чим в народі.

Я також переконав ся, що строгі міри помагають тільки збільшувати ненависть до мого правителства.

Цар висміваний салдатами.

Всякий маючий ясну голову і очи розумів і видів, що в армії готується повстане.

Се було зрозуміло всім, та тільки не моїм гене-

ралам. Онн булн сліпі і не виділи що діялось довкруги ннх.

Вперше я довідав ся о відносинах салдатів до мене підчас одного перегляду війська на фронті.

Я був одітий в уніформ простого офіцера і мене проводжали всего два гвардійські офіцери. Я підійшов до групи салдатів, котрі стояли і розговорювались. Я поздоровив ся з ними. Скоро тільки онн пізнали, що перед ними стоїть їх цар, онн сейчас встроїлись в ряд. Сказавши кілька слів я старав ся вже перейти до другої групи салдатів, стоячої оподалік, як знова я вчув кілька неприємних заміток і сміх на мою адресу.

Офіцери, що товаришили мені, попали на салну злість і втягнувши шаблі хотіли напасти на салдатів, але я здержав їх. Я не розсердив ся. Настрій мого духа був на стільки пригноблений що я не в силі був сердити ся.

Ночю, вернувшись в головну квартиру, я дав розказ, щобн до мене привели тих жовнірів з групи, котрі мене висмівали. В групі тій було около 50 мужа.

По впливі двох годин часу, передомною станули 4 салдати. Всі они булн на погляд інтелігентні люди. Поводили ся передомною свобідно і байдужно. На мої питання вони мені, між иншим, розказали, що по приказі їх генерала оден з кожних 5 салдатів їх групи був розстріляний сейчас після того випадку.

Ся кровава справа мені не подобала ся.

На мій запит чому онн мене так неприємно проводили, они відповіли, що не пізнали мене, вважаючи мене за звичайного офіцера, та що взагалі онн царя не люблять...

Мушу признати ся, що їх пряма відповідь мене дуже потрясла. Мені було обидно, що ніхто мене не любить, навіть сі, котрі мене цілком не знають. Одиаче я був змішаний, чому в армії водить ся така нелюдська і звірська дисципліна. Я сейчас казав усунути генерала, видавшого приказ розстріляти салдатів з групи обидившої мене.

Цар безсильний проти генералів.

Але сейчас після того случилось щось таке, чого простий чоловік не міг би ніяк поняти. Слідуючий випадок показав, що коли в армії видвигає ся питає о дисципліні, то і сам цар не має сили, а повинен підчинити ся дисципліні.

Як тільки по армії рознесла ся чутка, що я усунув генерала, приказавшого розстріляти салдатів, серед офіцерів повстало невдоволене.

Зібравші ся відтак декотрі генерали виступили з заявою, що офіцер має право вбити салдата, але цар не повинен усувати офіцерів. Генерали обяснили мені, що мій поступок викличе анархію в армії. Крім того не належить ся увільняти генерала, який ухорив за визначного стратегіка.

Тоді тільки я зрозумів, що дисципліна являє ся маскою жестокої тираниї, де офіцерам на все дозволяє ся. Офіцер може розстріляти десять салдатів за зневагу імператора, сам-же імператор не має сили руководити дисципліною.

Певно, я міг би все зробити, еслиби хотів нарушити офіцерську етику. Так, я міг се зробити, але

ніхто так не поступає. Армія — машина, котра робить після установленого шабљону.

Одначе, від часу мого з'ударення ся з генералами, я частійше почав вмішувати ся до відносин офіцерів до салдатів. Я став посередником між молодшими офіцерами і їх начальством і між салдатами і їх старшими.

В мене були дві задачі. З одної сторони примирити народ з моїм правительством, з другої — примирити салдатів з офіцерами. В обох случаях я був проти "крутих мір", хочай народ про се не знав, а если і знав, то не вірив.

Наслідник чує як салдати клянуть його батька і матір.

Одного разу случив ся випадок який сильно поділав на мене.

Случило ся се так:

Я часто брав свого сина на боєвий фронт. Я хотів, щоби мій син видів і обзнакомив ся з житєм салдатів на полях. Мало того, я часто позволяв йому самому ходити поміж солдатами. Я бажав, щоби він був так демократичним, як і я.

Одного разу наслідник вернув ся в штаб-квартиру розстроєний і засумований. Він навіть не міг говорити. Коли я спитав його, чому він так розстроєний, мій син розказав мені, що салдати клянуть мене. Але ще гірше було, коли в другий раз він прийшов заплаканий. Коли Алексій прийшов до себе, він розказав, що салдати дуже клянуть царицю, його матір.

Наслідник начав ставити мені питаєня, котрі при-

вели мене до гніву і на котрі я не міг йому відповісти. Бож і яким чином я міг відповісти йому на запити, коли я сам як слід не знав, за що опи мене проклинають. Я не міг пояснити наслідникови також, через що то многі рускі від початку війни стали ненавидіти його матір. Інтересно замітити, що ненависть ся панувала в ріжних клясах населеня. Не тільки серед сірої маси, але і серед інтелегентів.

Певно, я знав в чім річ, але не міг-же я того говорити дитині. Я дуже добре розумів, що если державна система лиха і народ чує себе угнетеним, то він ненавидить всіх стоячих у власти, а головно голову держави.

А мої противники в той-же час розпускали слухи, що я і кроку не можу ступити без наради з одною темною особою (Распутін) і з групою чорносо-тенців. По їх словам виходило, що в моїй палаті завжди знаходила ся група монахів і реакціонерів, котрі з мене очий не спускали.

Я покористаю ся тут случаем, і розкажу всьому світови, через що виринула неприязнь зі сторони великої більшости російського народа до цариці, моєї жени.

Неприязнь народа до цариці була ще і перед війною, але підчас війни ся неприязнь виросла в ненависть.

Цариця не любила російського народу.

Я повинен замітити, одначе, що ся неприязнь була обопільна. Цариця також не в меншій степені відчувала неприязнь і ненависть до російського народу, але до сего були осібні причини.

Я зазначу тут факти, що відносять ся до тої обопільної неприязни, аби будучі історики могли таким чином оцінити се положене річній і внести справдливий осуд.

Моя жена не є російського походження. В її жилах тече німецька кров. Коли она приїхала до Петрограду, як моя жена, і стала потім царицею, вся моя рідня рішила, що она не може бути російською царицею, і проти неї начали ся інтриги.

Се було в 1894 році. Коли моя жена прибула до Петрограду, она не знала російських звичаїв і не говорила по російськи. Все, що було мило і любо для нас, їй видавалось смішним і нелюбим.

Моя жена була тоді еще дуже молода. Її було всего 22 роки.

Я одначє повинен замітити, що як тільки моя жена приїхала в російську столицю, она енергічно взяла ся до виученя російської мови і напружила всі свої зусилля, щоби зрусифікувати себе.

Нераз она говорила мнї, що бажає забути о своїм походженю. Она бажала, щоби все її жите було тісно звязане із щастем Росії.

Але кільки она не старала ся зрусифікувати себе, кільки она не старала ся показати, що она Росіянка, не помагало. Рідня моя ставила їй перешкоди на кождім кроці.

При кождій нагоді її обиджали. Безперечно, се робилось дуже тонко, але Александра Федоровна відчувала се. Не проходило тижня, щоби мені з тої причини не приходилось попадати в гнів. Кождий раз я потішав її і старав ся змякшити некоректність моїх свояків.

Матір царя вела кампанію проти царниці.

Мені приходиться ся на жаль замітити, що моя рідна матір була найбільшим ворогом моєї жени. Я не хотів би вмішувати матір в сю історію, але в ім'я вияснення правди, мені приходиться се замітити. Се дуже важний факт, щоб його замовчати, так як моя матір була провідником руху проти моєї жени.

Алексаидра Федоровна від самого початку прийняла всі міри до того, щоби не дійшло до відкритого з'удару з повдовівшою царицею. Нераз она промовчувала або вдавала, що не розуміє обиджень спрямованих проти неї. Она часто принімала все за жарт і обмежувала ся лагідністю. Але положення погіршалось з кождим днем. Ясно було, що вся моя рідня насолоджувалась муками моєї жени.

Я все те замічав і ледви міг контролювати себе, щоби здержати ся від кроку, на котрий я не рішав ся в спокійну годину.

Цар плаче разом з царицею.

Доходило до того, що жена моя много разів відходила до своєї комиати і плакала там, як мала дитина.

Одного разу она кинулась мені на шию і гірко розплакалась. Я тоді так жалів її, що мені самому слези покотились з очей.

Інтриги-же моєї матери не переривали ся. Я видів, що їм кінець не буде. Причини тому була ся, що матір моя і великі князі хотіли, щоби я рядив державою так, як они бажали і щоби я не прислухував

ся до пічної опікції. Особливо они не могли стерпіти коли я говорив о державних справах зі своєю женою.

В сій борбі, про котру російський народ не знав, ми обое терпіли і тратили здоровле. В 1899 році борба ся еще більше заострилась. В тім році умер від чахотки мій брат Григорій, наслідник престола. Тоді у мене еще не було сина. Сей випадок причинив моїй жені ще більше горя.

Рідня докучала їй і вказувала на те, чому она не родить наслідника. Як будь то би се було в її волі.

Мої свояки почали розбирати питане, хто повинен стати наслідником престола.

Брат мій Михаїл був любимцем всеї родини. Рідня була дуже лестливої опінії про него. Крім того у неї (рідні) були і другі причини, щоб Михаїл став наслідником. . . Нераз до мене приходили мої дяді, великі князі Павло і Николай, і офіційально і серіозно предкладали мені назначити Михаїла наслідником престола.

Моя рідня отверто заявила, що в виду того, що я не маю наслідника, вповні оправдано буде назначити Михаїла законним наслідником російського престола.

Відносно чести великого князя Михаїла я повинен однак замітити, що він особисто не брав ніякої участі в тих інтригах.

Се є факт. Я вірю, що все робилось без його згоди, а навіть без його відома.

В декотрих случаях моя рідня доводила мене до такого положеня, що я грозив їм арештом і тюрмою, если они будутъ продовжати свою зловісну політику.

Цариця побоювалась що царя убють.

Моя жена була в смертельнім страху від їх поведення. Она боялась за мене, думаючи, що моя рідня постарає ся усунути мене з їх дороги. Їй снились страшні сні, що мене хотять убити. Она завсїгди боялась, що мої дядї і стрієчні братя убють мене, а відтак проголосять цілому сьвітови, що я умер натуральною смертю.

Наслідком того она думала, що мої свояки не осмілять ся рішитись на такий крок, а просто скинуть мене з престола, проголошуючи мене фізично хорим або божевільним.

В заграничних часописях почали появляти ся статї за статями про мене. В них говорилось о моїй серйозній хоробі. В декотрих часописях і журналах говорилось, що моє умове положене страшне і що знамениті спеціалїсти від нервових недуг признали у мене невилічиму психічну хоробу.

Цїлком зрозуміло, що всї ті вісти, з початку до кїнця були брехливі. Они були інспіровані звісними членами моєї родини.

Фактом є, що навіть в самій Росії поширювались про мене подібні слухи і що жерелом тих вістей були мої свояки.

Придворні скандали, обиди, боязнь, що рідня у-бе мене ізза політичних мотивів, і страх що на престолі засяде чужий чоловік, до того вплинули на мою жену, що она серйозно захорувала.

В Росії нема ані одного чоловіка, котрого можна би любити і котрому можна би звірити ся — говорила цариця.

Постепенно Александра Федоровна зачала не навидіти мою рідню і з бігом часу стала ворогом **всього російського народу**. Є се цілком оправдано, если зрозуміти психольогічне положене моєї жени.

Она приложила всі можливі для чоловіка з'усилля, щоби до неї відносились як до рівної, але її продовжали переслідувати і обиджати. Зі своєї сторони, она нікого із моєї родини ніколи не обиджала.

Пізнійше її ненависть перемінилась в форму слабости. Она нераз говорила мені, що в Росії нема й одного чоловіка, котрого можна би любити і котрому можна звірити ся. Іноді ся слабість доходила до такого положеня, що она годинами лежала в постели і стогнала від болю.

Хто може заперечити і хто може мене обвинувачувати за те, що я благословив той час, коли я підписав акт відреченя від престола — обовязку, котрий причиняв мені тільки горя і стражданя, та довів мою жену до ненависти і не приніс ніякої користі для народу?

Між прочим, декотрі обвинувачували її в англоманстві, в той час, коли другі твердили, що цариця працює тільки в користь Німеччини. Вороги вказували, що в жилах моєї жени много німецької крови, і тому она не може бути вірна російським традиціям і російському народови.

Така історія о відносинах моєї жени до Росії.

До сего я можу тільки прибавити сліуючу пра-

вду: Жеиа моя бажала бачити Росію щасливою і задоволеною. Одиаче її перешкаджали на кождім кроці. Оиа була окружена найгіршими ворогами, котрі спричиняли її много лиха.

Одиого разу моя жеиа предложила меїї відказати ся від престола і виїхати в другий край. Се предложене якраз випало в той час, коли оиа повиина була родити наслідиика.

Другий раз она опять предложила меїї оставити престол і поселити ся приватио в Лївадії.

Алексаидра Федоровиа просила дуже перекоиюючо, але я відказав ся се зробити. Тепер я глибоко жалую, що я не згодив ся на її замаичиве предложене.

Меїї не прийшлоь би тепер бути в заслано і страдати від туги та мук.

Покіичивши з фактами, які визвали обопільну неприязнь між російським народом і моєю жеиою, я вериу ся до дальшого представлення фактів загальниого політичиого і історичиого значіия в звязи з моїм відреченем від престола.

На початку лютого 1917го року ворожнеча народа до мойого правительства почала проявляти ся дуже сильно. Я в той час щиро молив ся Богу, прохаючи Його післати меїї досить мудрости, щоби спасти мій край від загрожуючої небезпеки.

Але правдоподібно то була воля Господня. Розклад Росії приближав ся бистрими кроками. Уступлене мойого иового мїїстра виутрішних справ, паиа Покровского, меие дуже сильно огірчило і я вже

рішив був иазначити його предсідателем ради міністрів.

“Розведи ся з женою!”

Я кілька разів посилав за своїми чядями прохачючи їх о пораду; але услівя, які они для мене ставили були занадто жостокі і не до прийнятя.

Під одиим тільки услівем они годились помогчи мені словом і ділом: розвестись з женою і заслати її в далеку країну. Як міг я згодити ся на таке жостоке домагане? Она любить мене і завсїгди була моім лїпшим товаришом і другом. По упливі десяти літ она добровільно жила далеко від світа, щоби дати мені дїтий і виховала їх в иайпростїйшїм дусї.

Я иїколи не цїив престола так високо, щоби згодив ся приести йому в жертву любов і відданість моєї жени і дїтий.

“Престол важнїйший всего иа світї,” заявили мої свояки, — “иема иїчого більше святого, висшого і важнїйшого, чим короиа. Ти повинен зробити все для спасеня престола”. Я відповів їм призирством.

Они вказували мені иа факти з всесвітної історії, коли королї і императори в иинтересах престола, розводили ся зі своїми жінками. Тогож самого они домагали ся і від мене. Але я вважав себе недостаточо знаменитим, иедостаточно великим, щоби довершити такого віроломства. Я жалую тільки за тим, що я не зрік ся престола в початку лютого.

“Вся правда.”

З кінцем лютого я видав приказ скликати оба законодатні тіла в тій иадїї, щоби в рядах їх членів

найти чоловіка, котрого я міг би назначити председателем міністрів. До сего часу я здержував ся ввести мої наміри в жите, зажадати від Протопопова резигнації.

Наслідком того ожидания, як всім звісно, показалися роковини. Як показалося відтак, криза в краю в той час вже сильно дозрівала, а між тим звіти Протопопова свідчили цілком противно.

Коли я сходив ся на наради зі своїми міністрами, чи будь се в Петрограді, чи на фронті, я жадав, щоб мої помічники дивили ся на річи відкритими очима і поступали відповідно вимогам хвилі.

Одначе, коли криза в Росії достигла вже майже найвисшого степеня, на раді з цілим збором міністрів я заявив їм, що бажаю знати всю правду відносно положеня справ в державі. Я заявив їм, що в такий момент злочином є закривати очи на факти. Але правди я ніколи від них не міг довідати ся.

Я не знаю точно, що іменно робило ся в столиці між послідними днями лютого і тим днем, коли повстав бунт і народ виступив на улицю, але я відтак дізнав ся, що коли робітники демонстрували улицями столиці, то всюди проявляли ся незадоволеня з причини нестачі хліба. Дума стала дуже ворожою до правительства, а міністри в моім імени розпустили її.

Підроблений приказ до роспущеня Думн.

Я ніяким чином не був відвічальний за роспущеня Думи, я нікому не дав приказу роспустити її, одначе тим провідники партій в Думі не менче обвину-

вачували мене про се,, що я кинув їм визов, і тоді їх ненависть і нелюбов до мене дійшли до найвисшого степеня. Одначе члени Думи категорично відказались сповнити сей підроблений приказ і продовжали дальше свої заєідавя.

Як всім звісно, ся сама Дума руководила отже революцією.

То були для мене гіркі дні! Кожного дня я годинами молив Бога, щоби він справив мене на правильну дорогу і щоби дав мені спромогу вірно і чесно сповнити свій обовязок зглядом вітчизни. Про себе самого я не журив ся цілком. Я постійно писав жені з фронту, перестерігаючи її не зробити якого-небудь неосторожного кроку. Я завсігди бояв ся щоб она не зробила щось неосторожного, хочби навіть її заміри були благородні.

Одного разу з початком лютого, великий князь Михаїл сповістив мене, що моя жена вмішує ся занадто много в справи правительства, і що Александра Федоровна познакомилась з Протопоповом на якімсь-то зібраню в домі одного придворного. Я був зажурений. Я відповів йому, що моя жена не має нічого спільного зі справами правительства, і що она интересує ся виключно тільки военними шпиталями.

Я часто записую в своїм дневнику подібні події, тому що мені дуже много разів, і зі всіх сторін, приходилось вислухувати скарги на мою жену. Я пускаю тепер, і майже ясно бачу, що если би я строго покарав першого чоловіка, що зробив такого рода обвиноваченє, то в тих бездільних болтунів не ввійшло би в моду користати ся добрим іменем моєї

жени для їх поганих цілий. Але я ніяк не міг рішити ся прийняти строгі міри.

Іноді, підчас того трагічного часу, я призвав до себе Протопопова в головний штаб і велів йому сказати мені всю правду, а також я питав його, хто йому дозволив грозити роспущенем Думі, а він мав смілість з невинною міною пояснити мені, що в конституційній монархії міністри корони мають неограничене право користувати ся правами і титулами корони.

Мушу признатись, що ніколи в життю я не був так роздражений. Протопопов, той так званий ліберал, міністер внутрішних справ по волі і милости корони і під її охороною, в друге жадає права оставити без роздумованя виражену волю його імператора! Єслиби то не було в такий критичний час, я прийняв би все його пояснене, як глумливу шутку наді мною.

Але міністер не шуткував; він говорив серіозно і положене від того ставало ся еще гірше. Я заявив Протопопови з гнівом, що коли той час настає, ми оба будемо заперті в монастири. Моя погроза себто предсказане, тепер здійснилась.

Він був міністром по милости престоло, на котрий він опирав ся, а коли той престол зістав звалений народ не удостоїв його навіть монастирською келією. (Як звісно, Протопопов находить ся тепер в тюрмі).

Відозви салдатів визивали слези на його очах.

В той-же самий час я щодня отримував щирі відозви від салдатських делегатів з фронту. Більша часть тих відозв була від салдатів, котрі лякаючись,

щоби їх генерали не дізнали ся про се, що они звертають ся безпосередно до мене з їх прозьбами, просили мене знищити їх прозьби по прочитаню.

Сї прозьби завсїгди визивали слези на моїх очах. Они мені доказували в них, що по крайній мірі, тисячі салдатів вважали мене за свого друга і знали, що я сам, хотяй номінально і самодержавний імператор над мільонами російських людей, такий-же безсильний рядити справами, як і они.

Они знали, що на рівні з ними, я був похожий на лодку, пущену в страшний вир розбурханих морських филь, котра скорше чи пізнійше переверне ся вверхи дном і буде викинена на беріг, де і як судьбі подобає ся.

В той час я часто їздив на фронт до головного штабу. Я не так зарозумілий і не так глупий, щоби думати, що моя присутність на фронті була вельми важна з воєної точки погляду, хотяй я з великим заінтересованем слїдив за всіми рухами військ. Я не був відвічальний за програу ані директно, ані індиректно і не мені належала ся слава за побіди. Але моя постійна присутність на фронті була необхідна з другої причини. Річ в тім, що дезертирства з армії були не минучі, але приходилось побоюватись, що сї дезертирства можуть прибрати епідемічний характер, що грозило серіозними наслідками.

Моя присутність на фронті також успокоючо ділала на погані гадки, які декотрі категорії салдатів відчували до своїх висших офіцирів.

Велика пошана, якою они були переняті до мене, і поблажливий вплив, який я вказував до висших офі-

цнів були власне тмн причинами, котрі час від часу викликували невдоволене в рядах армії.

Грізні тучі революції надходять.

Першого чи другого марта мене попросили вернути до Петрограду, де невдоволене все більше розросталось.

Мої дочки благали мене, щоб я вернув ся до Петрограду на чолі з царською гвардією. Они боялись насильства зі сторони товпн. Они упереджували мене що дня в телеграмах, що они боять ся за своє життя.

Моя жена також звертала ся до мене з подібними прозьбами, благаючи мене вернути ся в столицю зі своєю гвардією. Часописи часто говорили про ті отчаяні відозви моєї жени і дітей, як доказ того, що она намірялась здавати революцію силою оружя.

Знаючи настрій народа і розуміючи, що повстане буде звернене безпосередно проти престола, моя жена і діти дуже були занепокоєні. Моя старша дочка писала мені, що приближають ся дні французької революції.

Але я не був тої думки. Я знав, що російський народ озружив ся не проти мене та моєї родни, а проти того, що я представляв собою історично, а що в душі і самий неамериканець. Уже в половині 1916 р. родина моя була неспокоїна і все просила мене держати в столиці достаточний гарнізон для її оборони. Я говорив і писав моїм дітям дуже часто, що они тільки читали історію французької революції, але що они ніколи не студіювали її.

Я завжди старав ся дати їм до зрозуміння, що народ не бажає крови свого монарха, навіть если

він його і не любить; що він підприймає насильні кроки тільки тоді, коли монарх стане обороняти свій престол, яким є ненависний народови.

Маючи се в виду, я видав роспоряджене всій двірській гвардії, офіцерам і державним урядникам, а також просив жену і дочок не оказувати найменшого супротивлення делегації від народа чи від Думи.

Я видав також такого рода роспоряджене моїй жені, що если товпа силою вдре ся в дворець для грабежи, не ставати до оружноі оборони.

Я не знаю з якою точністю мої роспорядження були виповнені в дни революції, але ніхто не стане перечити той факт, що коли представителі Думи жадали входу в дворець, они не стрітили ніякого оружного супротивлення. Моя родина покірно понинувалась бажаню народа.

Лицемірство Протопопова.

Нарешті першого марта я рішив зречи ся престола і готовий був післати акт відреченя п. Родзянкови, предсідателеви Думи, але сьому перешкодила ся обставина, що я був онять, в послідний раз, обманений моїми міністрами.

Они постійно увіряли мене, що повстане визиває ся членами Двора. Се увірене робилось в тій ціли, щоби переконати мене не зрікати ся престола.

Одначе оден з моїх вірних стрієчних братів сповістив мене о всій правді і з найблагороднішою цілю старав ся познакомити мене про дійсне положене справ. Я дізнав ся, (на той раз се було правдою) — що повстане (се було 5-го марта) підсичувалося моїм правительством.

Його записка сповістила мене, що моє правитель

ство розмістило не менше трох сот машинових карабінів на просторі половини квадратної милі, на дахах домів, готелів, на будинку адміраліції і тюрми і що було нанято 6.000 нових поліцейних агентів, задача котрих була в тім, щоби в провокаційній спосіб викликати нечасне народне повстання і відтак затопити його в крові.

Мій стрієчний брат також дуже вказував на се, що правительство мало на думці ще більше брудну ціль, коли бажало викликати такого рода повстання. Покориставшись тим повстанням, сі члени мого правительства, котрі ще давнійше були в симпатії до наших заграничних ворогів, намірялись потім найти спосіб забрати до дому велику часть армії з фронту, для здавлення повстання, і, коли наш фронт, таким чином ослабне, впустити Німців в край і заключити з ними ганебний для Росії мир. Я дрожав від тої думки.

Я цілком припускав, що мого правительството може підготовити і визвати безпорядки для того, щоби мати причину завести репресії, утворити режим терору і постарати ся, таким чином, удержати народ в страху, але я ніколи не припускав, що оно спосібне допустити ся такої зради.

Семого чи осьмого марта я одержав відомість від моєї жени о тім, що тільки воєнний диктатор в силі спасти державний лад, котрий в протизнім случаю впаде.

9-го, 10-го і 11-го марта я вперто приказував могому правительству зрезигнувати і вручити свої резигнації Думі, котра відказалась розійтись. Мої прикази не були сповнені. Я думаю, що коли прийде час, в яким треба відвічати за се все, виновники будуть найдені.

Тринадцятого марта я назначив генерала Іванова воєним диктатором, поручив йому взяти ситуацію в свої руки і, по заведеню порядку в столиці, скликати державну Думу і підготувати мій поворот до Петрограду. В тім случаю я мав на думці відчитати перед народними представителями акт мого зречення престолу і положити на них всю відповідальність з предложеном вибрати з поміж себе предсідателя ради міністрів, котрий би користувався довірою широких народних мас.

Однак випадки в столиці йшли дуже бистрим темпом. Вже було за пізно. Генерал Іванов оказався вже навіть не в силі дібрати себе до столиці. Одиноко, що мені оставалось зробити, так ось приказати генералам, щоби вони дозволили приїхати до Головного Штабу всякій делегації, котру Дума могла би забажати прислати.

П'ятнадцятого марта около першої години, генерал Рузский сповістив мене, що думська делегація, складаючася з двох членів, має скоро приїхати на фронт з ціллю предложити мені підписати акт зречення престолу, приготовленого Думою.

Я велів генералови Рузскому облекшити проїзд думської делегації в Псков, де в той час знаходився Головний Штаб, а сам взяв ся розважно перечитувати акт відречення, котрий я сам приготував скорше.

Я рішив прийняти думську делегацію в вагоні царського поїзду. Приймаючи се рішене, я мав на думці бути близько делегатів в час їх прибуття на псковську стачію і стрітати ся з ними скорше, чим хто небудь з генералів довідав би ся про їх прибуте. Я лякав ся,

щоби денекотрі офіцири, віддані мені лично не перешкодили довершеною сего акту. Я знав, що коли акт відреченя буде здійсненим фактом, кожний російський патріот прийме його спокійно.

В ожиданю думської делегації.

Не дивлячи ся на се, що моя особиста свита нераз настійчиво радила мені не приймати делегації, я одначе рішив ждати її приїзду.

О десятій годині в ночі мене повідомили, що поїзд, на котрім знаходились делегати, зближає ся до стації. Я в той-же час приказав графови Фредриксови післати офіцира до поїзду і супроводжати делегацію до мойого вагона.

Мої нерви були страшно напружені і я хотів пройти як можливо найскорше через сю церемонію. Я прочував, що если се страшне напружене потребає ще через годину або дві, я не в силі буду видержати. Нервовий розстрій який душив мене в протягу послідних майже двох тижнів, готовий був прорвати ся на верх.

Оставивши графа Фредрикса для прийнятя делегації, як раз кілька минут до десятої години, я ввійшов в мій спальний вагон в кінци поїзду молити Бога, щоб післав мені достаточну сили, щоби я міг видержати стрічу, як лицює хорошому російському горожанинови.

Стріча думської делегації з царем.

Коли я вернув ся в вагон, кілька минут по десятій годині, я там застав пана Шульгина, пана Гучкова, графа Фредрикса і другого генерала - адютанта.

Моя боязнь стрітити ся з тими двома представителями народа була визвана тим, що я думав, що они

в жостокних вираженнях стануть докоряти мені в тім, що я довів Росію до так страшного положення.

Але коли я ввійшов в вагон і побачив лиця тих двох панів, я прочував що мені нема чого боятися. Я вдруге почув себе бодрим і сильним. Я завважав, що в них умучені лиця, що їх одіж була дуже запорошена і що они також зраджують сильне духове напружене. Для мене стало цілковито ясно, що они не були ворожо настроєні, і я свобідно віддихнув.

Коли я поздоровився з ними, я завважав, що они також напружували всі свої з'усилля здавити своє занепокоєне. Я попросив їх усієти за маленьким столиком, який стояв серед вагона. Пан Гучков сів рядом зі мною, панови Шульгину я вказав місце напроти, а мій адютант сів недалеко від входу. Я хотів, щоб генерал Рузский був присутним, отже хотів вже післати за ним графа Фредрика, коли нараз він сам явився.

В протягу мінати або двох ніхто не відозвав ся ані словом. Се мовчане стало сильно непокоїти мене. Я хотів заговорити, але я чув, що я не в стані сказати й слова... Наконець я виговорив:

“Панове, я готовий вислухати бажаня Думи.”

Мені хотілось, щоби Шульгин заговорив перший бо мені здавало ся, що він дуже мягкий в вираженнях і більше розсудний. Я чомусь то думав, що Гучков дуже різкий і горячий. Але Гучков заговорив перший.

Я не памятаю його вступної фрази, але він говорив мягко і спокійно. Се мене остаточно успокоїло. Коли я підняв очи, щоби подивитися на Гучкови в лице, я

замітив, що він говорить з опущеними на стіл очима, положив праву руку на стіл. Я був радий, що він також оказував не більше як чоловічі ества борючіся з задачами, котрі всіх нас вертять, як в водовороті.

Гучков говорив довго, а моє поважане до його благородности зросло, коли я замітив, що він ані одним словом не натякнув про мннувшє... І як я потім жалів над тим, що обвинувачував його в недостаточности любови! Він говорив тільки про теперішнє положенє річній, вказуючи на се, яка катастрофа очікує наш край, если не наступить безпроводочна переміна в політичній строю.

Вкінці, він заявив, що державна Дума вважає благородним, щоби я зрік ся престола в користь мого сина Алексія, і додав, що регентом його буде великий князь Михайл.

Гучков все ще продовжав говорити а я і не думав його переривати, коли генерал Рузський наклонив ся до него і сказав йому тихо, що питання о моім зреченю ся в користь мого сина вже рішене.

Одначе після того рішення я ще много думав над тим питанням і рішив, що ані я, ані моя жена, не зможемо видержати тої розлуки, з нашим любим сином, котру нам предкладали. Я ніяк не міг погодити ся з думкою, що ми мусимо розлучити ся з ним. Бож і, крім того, яке право я маю рішати питання, котре тичить ся щастя його матери і сестер?

Цар не може розстати ся з сином.

Я обяснив делегатам, що чувства привязанности батька, матери і сестер перешкаджають мені згодити ся на їх предложєнє. Я просив їх замінити, если можливо, наказ Думи і не розлучати мене з сином, але

в той-же час я був цілковито готовий пожертвувати моїм сином, еслн бн Дума настоювала на тім.

Єще і тепер я не можу вдержати ся від сліз, коли пригадую собі, як оба, Гучков і Шульгин, порозуміли мене і згодилнсь зі мною. В той же час они заявнли, що они не були підготовлені до нового положення діла і проснли позволеня віддалнти ся для обсудженя його.

Через пятнайцять мінут граф Фредрикс сповіств мене, що делегати готові говорити зі мною. Їх попроснли опять в вагон, де они сповістили мене, що можуть взяти на себе відвічальність перед Думою за приняте зреченя ся в зміненій формі.

Гучков заявив мені, що Дума тільки передбачила принцип мойого зреченя ся і що делегація думає, що державна Дума не стане навязувати мені своєї волі, коли справа відносить ся батьківських чувств. Делегати також згодилн ся з моєю точкою погляду, що примусове відділенє мойого сина від його матерн і сестер внзвало би в нїм ворожнечу проти Думи і по осягненю зрілого зросту се чувство до народа перешкаджало бн панованю згоди між будучим монархом і його підданимн, котрих, наоборот, необхідно, треба розвивати.

Они також згодились зі мною, що з точки погляду закона було би неможливо для регента принять корону для передачі її опісля мойому синовн і від його-же імени принять присягу в вірности предложеній конституції. Онн се, очевидно скорше забули принять до відома. На тих услівях делегація згоднлась принять моє зреченє ся в корнсть великого князя Михаїла Александровича.

Зміст відреченя був змінений.

Після того я знова пійшов до моєї кімнати і еще раз переглянув маніфест о зреченю ся з престола котрий я передтим уложив і вернув ся до делегатів з двома готовими екземплярами, написаними на машинці.

Я вручив оден екземпляр делегатам і попросив їх провирити його з тим, котрий я буду читати. Коли я скінчив, делегати зробили тільки одну поправку, а імению, в кінци фрази: “ми завіщаємо братови нашому справи держави в повиій і иенарушимій згодї з вибраними представителями від всего народа в законодатних тілах на основах, котрі будуть определени опісля національним збором”. Они предложили се додати “і прияти в сїм присягу публично”.

Зі своєї сторони я предложив, щоби поправила фраза, замість “і прияти в сїм присягу публично” звучала “і прияти иенарушиму присягу”.

Коли редакція тої фрази в такому виду була принята, я приказав надрукувати три екземплярі, підписав їх і предложив те саме зробити графови Фредриксови. Оден екземпляр був вручений делегатам, другий генералови Рузскому, а третій я оставив в себе.

Було вже около півночи.

Подав друг другови руки, ми розпращались і остали ся хорошими приятелями.

Я почув, як великаисський тягар зсунув ся з моїх плечий.

Коли комісія державної Думи одержавши акт мого відреченя ся престола і оставивши мою комнату

з всіма признаками дружелюбних водносин до мене лично, було вже далеко по півночі.

Генерал Рузский і мій вірний граф Фредрикс були глибоко потрясені тим випадком і просили позволення остати ся зі мною на якийсь час, але я попросив їх оставити мене одного, так як я відчував сильне бажане остати ся самітним і передати ся молитві.

Бувший цар — на молитві.

З початку я горячо молив Бога, щоби моя рідня оминула межиусібну війну. Я лякав ся, що російський народ, непривикший до демократичних форм правління, не зможе поправити державного життя Росії на перших початках. Я молив Бога дати Росії уного і чесного вожда, котрий би вивів її на правильну дорогу.

Я також молив Бога за цілість і добро для моєї жени і дітей. Знаючи про глибоку неіаивисть мойого брата Михаїла до моєї жени, я бояв ся, що з вступлеінем його на престол він прикаже мені розлучити ся з моєю любою женою і дітьми. Случилоб ся се, хороіни Господи, я би не міг видержати навіть кілька місяців. Я би вмер з журби і роспуки.

До третьої години рано, в страший думці про се, я теребив свої мозки, поки не перевернув їх в безформну купу руїн.

Через непрозорий покров будуччого, проникав тільки оден ясний луч надії і як би се не оказувалось поганим, той луч сходитв іменно звідти, звідки я його найменше міг сподівати ся. Сей світлий луч надії на людську справедливість до мене і моєї родини, мені здавалось, сходитьв іменно з між тих слоів російського народа, котрі цілий час явно боролись з самодер-

жавним режимом — від революційних і радикальних елементів держави. Їм я готовий був спокійно вручити мою судьбу і судьбу моєї дорогої сім'ї. І я не ошиб ся в своїм прочуваню.

Одиноким моїм бажанем було — вернути ся як можно найскорше до своєї рідні.

Граф Фредрикс ввійшов до моєї кімнати і напирав на мене щоби я ліг спати. Він оповістив мені, що моїй жені і дітям не грозить жадна небезпека і що в державі потрохи зачинає успокоювати ся. Ся радісна вістка вернула мені бодрість; я був щасливий дізнати ся, що моя рідня не є в небезпеці. Граф Фредрикс мені також оповістив що він тільки щойно одержав вістку з Петрограду, що моя рідня находиться ся в двірци під охороною революційних салдатів і що она остане ся там до тих пор, поки державна Дума не рішить питання, як поступити з ними.

Через цілих 48 годин я цілковито не спав; а за послідні 3—4 тижні я пересічно спав не більше як три години в добу. Я на силу дібрав ся до мойого спального вагона і, кинувшись на постіль моментально уснув, забув навіть вперед зняти свої черевики.

Напад в ціли забраня акту відреченя.

Не дивлячи ся на се, я скоро був збуджений графом Фредриксом, котрий був страшно занепокоений. На мій запит: “що сталось?” він мені сказав, що тільки й но отримав звістку про се, що якісь незвісні особи були напали на думську комісію, що везли акт відреченя до Петрограду і чи вдав ся той напад він ще не знає.

Я сейчас-же видобув оставшу ся в мене копію а-

кту, і велів сейчас відтелеграфувати державній Думі текст відреченя.

В мнть пройшла в моїй голові думка, що напад заволодіти актом був зроблений моїми рідними, котрі протнвнли ся моїмому зреченю ся престола в корнсть Михаїла. Одначе я вірнв, що раз народ познакомнть ся з актом відреченя, він його прнїме, а всякі інтриги і злочинні напади зі сторони моєї рідних вернути ся до власти будуть безуспішні.

Цар здіймає зі своєї груди імператорські ордени і регалії.

Другого дня рано я попроснв графа Фредрикса вдатнсь до представителів Нового Тнмчасового Правнтельства і попроснти позволеня для мене відвідати Головний Генеральний Штаб з цілнк попрощати ся з командантами і низшимн офіцерами головного штабу.

Я одержав бажане позволенє, чнм я був дуже вдоволеннї.

Я не був більше Всеросійським Імператором! Я зняв з своєї груди всі імператорські ордени і регалії, я зміннв царськнї костюм на уніформу кавказського капітана—мїй найлюбїйший костюм—і готовнї вже був відправнти ся в дорогу, але в друге я собі пригадав, що перед відїздом менї було треба приготувнти наказ, котрнї менї хотїлось завїщати моїмому приємннковн.

* * *

16-го марта, о 9-тїй годнї вечером, мїй поїзд доїхав до стації, де находнв ся Головний Штаб. Була холодна морозна ніч. Клапті пушнстого снїгу скоро падали з ясних небес і щезали на осліпляючо бі-

лім тлі, покриваючим поля на широкім просторі... Колись давнійше сі падаючі і бистро щезаючі сійжинки не застаювали мене. Але в сю иіч они наводили на мене страшиі думки. Я в них бачив іронічний иатяк на те, що і я цілковито похожий до их... Я иагло падаю зі своєї висоти і скоро правдоподібно щезу в загальнім водовороті житя, як ода з тих сніжинок... Мені зробилось сумно.

В дверях моєї кімнати я був зустрічений групою великих князів. Не дивлячись на те, що я радий був їх бачити, они мене, одначе, мало інересували. Я приїхав з цілю попрацати ся з моім вірим і любим Генеральним Штабом.

Бувший цар пращае ся з армією.

На плятформі вагона я зустрітив мойого віриого друга, головного комаиданта геиерала Алексіева.

Під супроводом своєї свити я зійшов на плятформу стації де вистроївшись в оден ряд ждали мене всі генерали і полковники Головного Штабу.

Они прийшли попрацатись зі мною, може, в послідний раз. Се не була офіцияльна стріча царя. Если би їх не тягула лична вірність і любов до мене, они могли би і не прийти. Але они прийшли... Они були мені віриі в сю хвилю мойого безграничного горя.

Я поздоровляв ся з ними, з кождим з их з окрема (іх було всего около 70 осіб). Я знав їх всіх, кождого по фаміліі, з вииятком одного, офіцира, командуючого ими. Той офіцир був представителем Нового Тимчасового Правительства. Я його иіколи переше не стрічав.

“Як Ваше імя?” — спитав я його, протягаючи до него руку.

Офіцер очевидно сколотив ся; не відповідаючи на мій запит, він дивив ся на мене великими очима. Голос з ряду відповів за него: “Капітан Когеников!”

“Ви очевидно тільки недавно були назначені; я Вас ніколи передше не стрічав” — я замітив, стискаючи йому руку.

“Я приїхав із столиці, Ваше Величество” — звучала відповідь.

Він був приємний на вид чоловік, і по ярко-червоному бантику на його петлиці я зрозумів, що він радикал.

Він сповістив мене, що має приказ з Петрограду супроводжати мене в моїй дорозі до столиці. Я сейчас виразив готовість віддати себе цілого в його розпоряджене. Але він відповів, що йому приказано не стісняти мене, а тільки супроводжати.

“Ваше Величество цілковито свобідні оставати ся певний час в Ставці, если того забажаєте. Мені поручено охороняти а не вести Вас” — замітив капітан Когеников успокоючим любим голосом.

Я бажаю, щоби кождий російський горожанин знав, що моє прашане з офіцерами Генерального Штабу було найбільше приятельське і інтимне.

Генерали плачуть при прашаню з царем.

Поверховно, мені здавалось, я був досить спокійний, але внутрі я відчував якусь незнакому мені важку самоту. З одної сторони я був радий освободити ся від тяжкої державної відвічальности, а з другої — мені було болючо і обидно. Хвилі, які мені прийшлося пережити в послідних кількох тижнях,

як видно, оставили глибокі черти на моїм лиці, бо переходячи від одного офіцера до другого і стискаючи їм руки, я завважав, як они після зору, киненого на мене, переглядувались між собою і великі слези виступали в їх очах.

Я зрозумів, що се очевидно виражене моєго лица, умученого і покритого глибокими зморщками, визиває жаль в душах тих неустрашимих і загартованих в бою воїнів. Я старався удержати внутрішній спокій і подавити в собі порив чувств, котрий в відповідю хвилю готовий був прорвати ся на верха.

Дібравшись до свого вагона, я дав повну волю своїм чувствам... Одиною думкою, котра в той момент більш всего мучила мій мозок, була думка: «Чому то я не родив ся звичайним смертельником, мені би тоді не прийшлося піддавати ся такій агонії».

* * *

Слідуючого дня рано, два офіцери в супроводі моєго адютаанта ввійшли в мій вагон і попросили інтерв'ю зі мною. Се були бувші російські генерали, полонені Німцями, а відтак, 4-го марта, звільнені ними і відправлені назад до Росії. Їх місія в Росії була в тім, щоби робити рука в руку з моїми ворогами проти Росії.

Я, розумієсь, пізнавши їхню задачу, відказав ся від їх зрадицького пропозиція, і скорше чим я успів призвати свою сторожу щоби їх арештувати — они успіли скрити ся.

Я приказав своїму адютантові сейчас довести о сій випадку капітанові Когеєнкові.

Підчас моєго сїданя случив ся випадок, котрий я хочу зазначити для будучих істориків Росії.

* * *

Я тільки-що був усів за стіл, коли почув шум і гоміи голосів. Я скоро переконав ся, що велика товпа иарода иаходиться недалеко від мого вагона. Я став уважно прислухувати ся, стараючись зловити хоть кілька слів, але шум був так великий, що поєдинчих слів годі було дочути ся. Я рішив був продовжати своє сїдає, коли шум опять почав збільшати ся.

Я став підозрівати, що товпа з иадвору недружелюбно иастроєна проти мене; я оставив їдальню і справив ся в другий конаєць вагона. Заслоии иа вікнах вагонів були опущеии і не мож було бачити, що діяло ся на дворі.

Товпа хоче росправити ся з бувшим царем.

Я став прислухувати ся окликам і погрозам, иаправленим иа чийсь адресу. Голоси сї з кождою мінуту роздавались все близше і близше, поки їх відгомін став роздавати ся з обох сторіи вагона.

Вбігши до мого вагона адютаит сповістив мене, що близько вагона згуртувалась велика товпа ворожо настроєних салдатів. Віи виразив сумиїв про те, чи капітаи охраии буде в силі охоронити мене.

Я приказав йому не підприимати нічого такого, що могло би показати ся иедостатком довіря з иашої стороии в авторітет і силу Нового Правительства, під охороиюю котрого ми вже в той час иаходились.

Я предложив адютаитови вийти иа площадку вагона і обявити зібравшиї ся иа дворі товпі, що если оии бажають говорити з Николаєм Романовим, він вийде до них і готовий їх слухати, і если серед них иаходиться хтонебудь, надїлеиий повномочіями но-

вого Правительства, він готовий підчинити ся всякому розпорядженню без опору.

Товпа глумливо насміхає ся.

Появлене мойого адютанта на площаді і його просба говорити була зустрічена насмішками, клятьбою і погрозами зі сторони товпи. Після того начали роздавати ся голоси: “Дайте йому говорити, дайте йому говорити!” Шум по трохи утих і адютант передав їм мої слова. Коротка бесіда мойого адютанта визвала новий вибух негодоваия і руганя.

В слід за тим я почув грімкий голос виріжияючий ся з загального крику товпи. Хтось очевидно силував ся говорити. Постеіеино шум став втихати і голос говорившого до товпи, повний і звучий, здавалось, міг бути учутий в небесах.

Я лихорадочіо прислухував ся тому голосови, сходявшому, здавалось, з висоти небес. Той голос і по нийіший ще час відзиває ся приятіим відгоміном в моїй памяти.

“Приятелі!” — говорив голос — “по що Вам мучити бідне чоловічеське ество? Ми ві відкрили тюрми, каторги і заслаия! Ми освободили злодіів, розбійників і грабіжників. Ми простили сиіови, що заколов свойого батька, простили сиіови, що задушив свою рідіу матір! Чому ми так поступили? Тому, приятелі, що ми віримо, що не оии одиіокі були винуваті в їх злочінах, а більш всего система правліня, котра виховала їх на злочінців.

Чому же ми повиіні відказати сему чоловікови в милосердію і прощению, котре ми дали чоловікови, убившому свойого рідіого батька?”

Моя дорога Росія! Істийний дух мойого іарода

наконець заговорив в тобі! Слезі любови рясно скачувались по моїх зморщених щоках...

Николай Романов в слезах.

Я не міг довше здержувати свої напружені нерви і дав волю своїм чувствам... Я гірко плакав.

Товпа з надвору, очевидно, розійшлась і її шуму не чути було більше.

Коли я осаджусь на своїм нсвім місци житя, котре мені буде призначене Новим Народним Правительством, я постараюсь той російський дух, виражений в словах тільки що звертавшого ся до товпи незвісного мені оратора, той дійсно - російський дух я постараюсь увіковічнити в гимні, котрий я посвячу "Будучій Росії". (Бувший цар, говорять, великий любимець музики, і володіє знаменитим тенором).

По сніданю я відіхав до дому, котрий служив місцем моєї резиденції підчас мойого побуту в Ставці.

В кілька днів пізнійше, я зробив прогульку по місті в відкритім екіпажі, в товаристві моєї матери. І як то було мені приятно бути витаним простим горожанном і надекуди милими старушками, з поморщеннями, старечимн лицямн по яких, при зустрічі зі мною, скачувались слезн... Встрічавші ся на улнцях салдатн віддавали честь. На той раз се віддане чести не носило більше державного офіціяльного характеру, а було добровільним вираженем пошани з їх сторонн.

Під вечер я опять переїзджав ся по улицях міста і з задивованем приглядав ся великій скількості червоннх прапорів повівавших з вікон і з дахів домів. Переїзджаючи по при оден із тих великих прапорів, я віддав честь, як бувало завсїгди робнв по відноше-

ню до національного прапора, і був потрясений несподіваним вибухом оплесків роздавших ся зі сторони зібраного на улиці народу.

Я спитав капітана Когенікова представляючого Нове Правительство в зносинах зі мною, чи не було би можливим продовжити мій побут в Ставці ще якийсь час. Він опять був дуже ласкавий і заявив, щоби я оставав ся в місті ще скілька днів. Моїй матері він також позволив остати ся на той час зі мною.

Ніколи в своїм життю я не мав такого вдоволення зі своїх автомобільних прогульок, як через тих кілька днів. Проїзджаючи ся по улицах того малого міста я зустрічав тільки добродушні і любі відносини до себе зі сторони горожан. Ніякої неприязни ані ворожечі більше не відчувалось. Я був щасливий замітити факт, що російський народ був справедливий і любий в відносинах до його бувшого царя.

“Товаришови Николаєви Романовому”.

Одиого разу, в оден із слідующих днів мойого побуту в Ставці, підчас моєї прогульки в товаристві моєї матери Марії Федоровни, я завважав на одній із улиць молоду селянську дівчинку, біжучу в напрямі до мойого автомобіля. Я приказав шоферови припинитись. Дівчина була літ 16 — 18 і держала в своїй руці великий букет цвѣтів. Она ловко підскочила на бокову площадку автомобіля і подаючи мені букет сказала: “Товаришови Николаєви Романовому!” і відтак добавила: “Нехай жне товариш Николай Романов!”

Она була обвита в великий червоний прапор і вся сіяла. Ігузіязм і благородність душі дівчини глибоко тронули мою матір, котра бистро піднеслась

зі свого місця, хватила дівчину і горячо притискаючи її до своєї груди, кріпко поцілувала.

Слідуючого дня п товаристві тільки моєї матери я пішов до церкви на утрене. Невеличка церква була переповнена офіцерами і салдатами. Відправляючий утрене священник, очевидно, не очікував мене. Я не думав що своєю появою приведу до занепокоєння священника або молячих ся.

Завсїгда, до послїдних кількох днів, було звичаєм церкви для священника відмовити першу молитву за здоровле царя, царниці, наслїдника, всего царського дому і найблизших свояків царя.

Друга молитва була за Святїйший Синод і преосвящених; відтак, в третій молитві просилось благословення небес на салдатів і матрозів російської армії і фльоти і на всіх благовірних християн. А вкінци, як всім віруючим російським звісно, священник звичайно по найбільшій частині молить всевишнього за себе, за своїх близьких і дорогих рідних і знайомих.

Я думкою молив Бога, щобн Він парозумив священника змінити форму молитв згідно новому положеню річий і поміг йому достойним чином вийти з не мало трудного положеня.

Бог вислухав мою молитву.

Я надїюсь, що російські історики зазначуть той важний факт, аби будуче поколїне знало як умно і достойно російський священник вийшов з трудного положеня, счиненого присутністю в церкві бувшого царя. Російська церква в той день, в особі того священника, офіціяльно признала акт мойого відреченя від російського престола.

Священик тихо, але ясно произніс слідуєчу молитву:

“Нехай Господь Всевишній і всемогучий благословить російську державу, та нехай нагородить божественною мудростю тих, в чиї руки судьбу нашу і жите Віи вручив.”

Звертаючись відтак до молячих ся віи продовжав:

»І нехай благословить Господь Бог Николая Романова, Алексаидру Федоровиу, Марію і Алексія Ромаиових.”

Николай Романов на мітінгу офіцирів і представителів салдатів.

З Головиого Штабу, я одержав позволене відіхати до моєї рідні в Царське Село. Перед відїздом мене відвідала депутація від офіцирів Головиого Штабу, котрі просили мене від імеии офіцирів і салдатів, сказати пращальне слово на їх зібраню, котре повиино було відбути ся в одиім з мійських галь.

Я ніколи в своїм житю не був так щасливий, як в той момеит. Я відповів депутації, що з иайбільшим вдоволеием приймаю їх запрошеие і що момеит коли я буду серед них, не як цар, а в родї звичайиого горожаиина, буде иайсвітлїйшим і щасливим в моїм житю.

Було около 11-тої годиини в иочи, коли я ввійшов до галї зібраия. В дверях мене зустріили великі князі Сергій, Борис і Алексаидер, котрі проводили мене до естради. В галї иаходилось около 400 штабових офіцирів і більше чим 150 салдатів, представителів ріжиих салдатських оргайзацій і комїтетів.

Не вспів я поздоровити ся з ими, як, вистроїв-

шнсь в оден ряд, онн сталн проходити попрн мене, що дало менї змогу подати руку кождому з присутннх.

Після того я звернув ся з мовою до салдатів, оден із котрих відповів менї кількома словами, а сі слова, менї здає ся, ніколи не забудуть ся в моїй памяти. Між прочим він сказав, приблизно, слідуєче:

“Товариш і горожанин Николай Романов! Ви приготовляєтесь скоро покнути нас не як цар, але як горожанин і як отець; ми Вас поважаємо, любимо і віримо Вам. В послідні дні Вашого царствования Ви з успіхом відкинули всі обвинуваченя зібрані проти Вас. В послідних кількох днях Ви показались нам в Вашім дійснім благороднім світлі; світлі, яке було закрито від нашого зору чорною тінню нашого, тепер на щастє звалнвшого ся державного строю. Горожанин Николай Романов! Ми еще раз вітаємо Вас і бажаємо Вам щасливої дороги”...

Я вважаю сі слова більшою честю для мене, чим всі медалі і відзнаки, які так довго украшали мою грудь.

Ні, я не був ненавидженим своїми підданими!

На самім ділі се була церемонія розлуки, але я чув себе, як в празник коронування. Слова священника в церкві були виголошені з глибини серця; салдат говорив просто, щиро і правдиво — без полїцая за його плечима.

Не вжеж правдивий хронікар фактів стане після сего твердити, що я був ненавидженим своїми підданими? Они ненавиділи не мене; они ненавиділи мою корону! Они ненавиділи тільки корону і престол,

і раз я лишив корону і престол — они ні в чім мене більше не обвинувачують.

Яку несправедливість терпів народ, щоби і я не страдав від неї разом з ним?

Мені хотілось відповісти на промову салдата, але пройшла мінута чи дві, заки я зміг промовити слово. Я завмер в якійсь приятній екстазі.

Що я міг їм сказати? Відтак, несподівано, я заговорив. Не памятаю, про що іменно я говорив. Я був захвачений якимсь висшим насолодженням і так глибоко тронутий, що слези щастя стали скачувати ся по моїх лицях.

Я благодарив їх за їх щирі слова і наказував їм, вернувшись до своїх товаришів в бараки, передати їм від мого імени, щоби вірою і правдою служили они Новому Правительству і по геройськи боролись з лицемірним ворогом так довго поки не прожешуть його з границь святої російської землі.

“Я наче присутним на похороні царя Николая II-го.”

Я відтак намірив звернути ся з промовою до всіх зібраних. Але моментально думка пронеслась в моїй голові, що моє положенє на сїм зібраню незвичайно оригінальне. Я забираюсь виголосити своє власне надгробне слово... Я наче присутний на похороні царя Николая II-го...

Ось уривок з моєї промови:

“Підчиняючись волі Бога і по своєму власному бажаню, я зрікаю ся престола і державні обовязки передаю в руки мого брата Михаїла Александровича, і горячо молю Бога помогчи йому в тяжкій і відвічальній справі служєня народови.”

Моя промова в друге була перервана звуком чо-

гось упавшого. Молодий офіцер Генерального Штабу упав в обморок. Мені було жалко відчувати що моє положене перед тими офіцерами і салдатами було, очевидно, вельми жалісне.

Сильний чоловік рідко коли буває розбурханий, если тільки жаль і співчуте опановує його.

Я начав був продовжати свою промову, коли другий офіцер не видержав і повалив ся на пів.

Я шептав молитву, прохаючи Бога дати мені силу видержати до кінця.

Я зробив ще одну пробу продовжати свою промову, коли з другого кінця галі роздали ся гістеричні стони еще одного офіцера. Його підхватили під руки і вивели з галі, лякаючись, що гістерія може охватити оставших офіцирів, бо ми всі глибоко відчували всю остроту болю розриву наших, роками установивших ся, відносин.

Бог вислухав мою молитву і дав мені сили закінчити свою промову без дальших перешкод.

Коли я скінчив, генерал Алексієв встав і відповів на мою промову в зворушаючих повних любови і вірности словах. Його мова була повна глибоких думок. Анї словом не згадаючи про минуче, він рисував будучу Росію великою і щасливою, де всі народи живуть в спокою і згоді і де панує справедливість і порядок.

Я був щасливий, коли переконав ся, що сї люди все ще люблять мене.

Я відправив ся в дорогу. Скоро я буду серед моєї дорогої рідні.

Нехай благословить Господь Росію і нехай охоронить Він її правителів на віки віков!

Николай Романов.

АКТ ВІДРЕЧЕННЯ НИКОЛАЯ ІІ. ВІД РОСИЙСЬКОГО ПРЕСТОЛА В КОРИСТЬ КНЯЗЯ МИХАІЛА АЛЕКСАНДРОВИЧА.

В дні великої борби з внішнім ворогом, стремлячим мвйже три рони понорити нашу Вітчину, Господу Богу угодно було зіслати на Росію тяжні випадки. Начавші ся внутрішні вродні невдоволення гро- зять нуждею відбити ся не дельшім веденю звязаної війни. Судьба Росії, честь нашої геройської врмі, добро народу, вся будуччина на- шої дорогої вітчизни вимагав доведеня війни до побідного нінца. Жо- стоний ворог невпруже послідні сили і вже близьно той час, коли на- шв хоробра врмі, разом зі славними нашими союзниками зможе вкінці зломити ворога. А сі рішаччі дні в житю Росії вважаємо дов- гом совісті обленити нашому вродови тісне з'вданє і злученє всіх сил вродних, для скорійшого доверщеня побіди і, в згоді з держав- ною Думою, признали ми за добро відречи ся престолєв російської держви і зняти з себе верховну злєсть.

Не бажвючи розстатись з нашим любим сином, Ми передвля на- ше наслідство братови нашому Великому Князеви Михаїлу Алєксан- дровичу і блвгословляємо його на вступленє на престол держви ро- сійської.

Бажаємо нашому братови прввити державними справвми в пов- ній і ненарушимій єдності з представителями народу в законодатних тілах на тих основх, які будуть ними уствновлені.

В імя горячо любимой вітчизни взивавмо всіх вірних синів Вітчиз- ни до сповненя свого святого обовязну перед ним, повинованєм црєви в тяжний час всєвродних випадків і помогчи йому, рвзом з представителями врода вивести російську держву на дорогу побіди, добрє і слави.

Нехай поможе Господь Бог Росії!

Під сим власною руною Його Величєствє підписано:
»НИКОЛАЙ«.

Місто Псков,

2-го Мартв, 15 ч. 5 м. (3 годниє в ночи), 1917 р.

Міністер Царського Двора,

Ген. адютант ГРАФ ФРЕДРИКС.

Нові збірники різних танців.

1. **НОВИЙ ЗБІРНИК 65 РІЖНИХ ТАНЦІВ**, українських і других націй, як українські козачки, польки, такці російські, єврейські, болгарські, малярські чардаші і много інших — на скрипку, мандоліну, корнет і кларнет. — Ціна 60ц

2. **ЧУДОВИЙ ЗБІРНИК 300 КАВАЛКІВ РІЖНОРОДНИХ ПІСЕНЬ І ТАНЦІВ** українських і других націй, як польке, коломийки, ралці, танці польські, єврейські, болгарські, румунські, малярські, угорські чардаші і много інших — на скрипку, корнет, мандоліну. — Ціна 1.60

ДО НАБУТЯ Є ТАКОЖ:

М. КРОПИВНИЦЬКИЙ.

„Де ти бродиш моя доле“

Дует для тенора і барітона з акомпліяментом п'яна.
У великім форматі. — Ціна 40ц

Є. ПОЛЕССА.

„ВУЛИЦЯ“

на хор мішаний, мужесьний і сольо.
У великім форматі. — Ціна 75ц

Наша Дума.

Українсько-Русьні народні пісні для хору.
Накладом Руської Книгарні. — Ціна 1.50

Школа на скрипку

Самоучитель в українській мові. Найлекший спосіб вичити ся самому грати на скрипці без помочи учителя. — Ціна .. 1.50

RUSKA KNYHARNIA

848-850 Main St.

Winnipeg, Man.

Найновіший і найпрактичніший

Русько-Англійський ЛИСТІВНИК

або підручник до писаня листів в обох
язиках — руським і англійським — в
справах промислових, торговельних і
т. ин.

Із залученем взірців різних урядо-
вих писем, принципів поштових правил
етикети (товариських принципів) щоден-
ного життя, контрактів, оголошень, век-
слів (нотів), правних принципів, що до
видаваня векслів (нотів), приповідок і
діялектів (наріччя) руських, англій-
ських і т. ин.

Отсей підручник є призначений осо-
бливо для ужитку в Канаді і Спол. Дер-
жавах Півн. Америки застосований до
потреб і умовин їх життя. Того рода
листівник є конечно потрібний для У-
країнців в переписці (в писаню листів
до Англіїців і на відворот). Уложив
М. В. Ясенівський. Сторін 288. Ціна
одного примірника .....75 ц.

В оправі коштує \$1.00

Писміть по каталог книжок і му-
зичних інструментів на адресу:

Ruska Knyharnia

848-850 Main St. Winnipeg, Can.

Нові збірники різних танців.

1. **НОВИЙ ЗБІРНИК 65 РІЖНИХ ТАНЦІВ**, українських і других націй, як українські козачки, польки, такі російські, єврейські, болгарські, малярські чардаші і много інших — на скрипку, мандоліну, корнет і кларкет. — Ціна 60ц

2. **ЧУДОВИЙ ЗБІРНИК 300 КАВАЛКІВ РІЖНОРОДНИХ ПІСЕНЬ І ТАНЦІВ** українських і других націй, як польки, коломийки, вальці, такі польські, єврейські, болгарські, румунські, малярські, угорські чардаші і много інших — на скрипку, корнет, мандоліну. Ціна 1.60

ДО НАБУТЯ Є ТАКОЖ:

М. КРОПИВНИЦЬКИЙ.

„Де ти бродиш моя доле“

Дует для тенора і барітона з акомпліментом ляна.
У великім форматі. — Ціна 40ц

Ф. ДОЛЕССА.

„ВУЛИЦЯ“

на хор мішаний, мужеський і сольо.

У великім форматі. — Ціна 75ц

Наша Дума.

Українсько-Руські народні пісні для хору.

Накладом Руської Книгарні. — Ціна 1.50

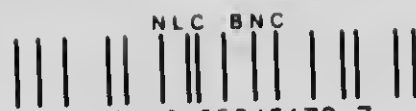
Школа на скрипку

Самоучитель в українській мові. Найлегший спосіб виучити ся самому грати на скрипці без помочи учителя. — Ціна .. 1.50

RUSKA KNYHARNIA

848-850 Main St.

Winnipeg, Man.

3 3286 03545173 7

Найновіший і найпрактичніший

Русько-Англійський ЛИСТІВНИК

або підручник до писаня листів в обох
язиках — руським і англійським — в
справах промислових, торговельних і
т. ин.

Із залученням збірця ріжких урядо-
вих писем, приписів поштових управл
етикети (товарських приписів) щоден
ного життя, контрактів, оголошень, век-
селів (потів), правних приписів, що до
видаваня векселів (потів), приповідок і
діялектів (варічя) руських, англій-
ських і т. и.

Оцей підручник є призначений осо-
бливо для ужитку в Канаді і Спол. Дер-
жавах Півн. Америки застосований до
потреб і умови їх життя. Того рода
листівник є конечно потрібний для У-
країнців в перенесці (в писаню листів
до Англіяців і на відворот). Уложив
М. В. Ясенівський. Сторін 288. Ціна
одного примірника ..... 75 ц.

В оправі коштує \$1.00

Шукать по каталог книжок і му-
зичних інструментів на адресу:

Ruska Knyharnia

848-850 Main St. Winnipeg, Can.

